

Poruke vremena prošlih

Istorija i tradicija filantropije u Srbiji
u XIX i XX veku

Sava Popović Tekelija

Marija Trandafil

Stana Milanović

1750

1800

1850

1900

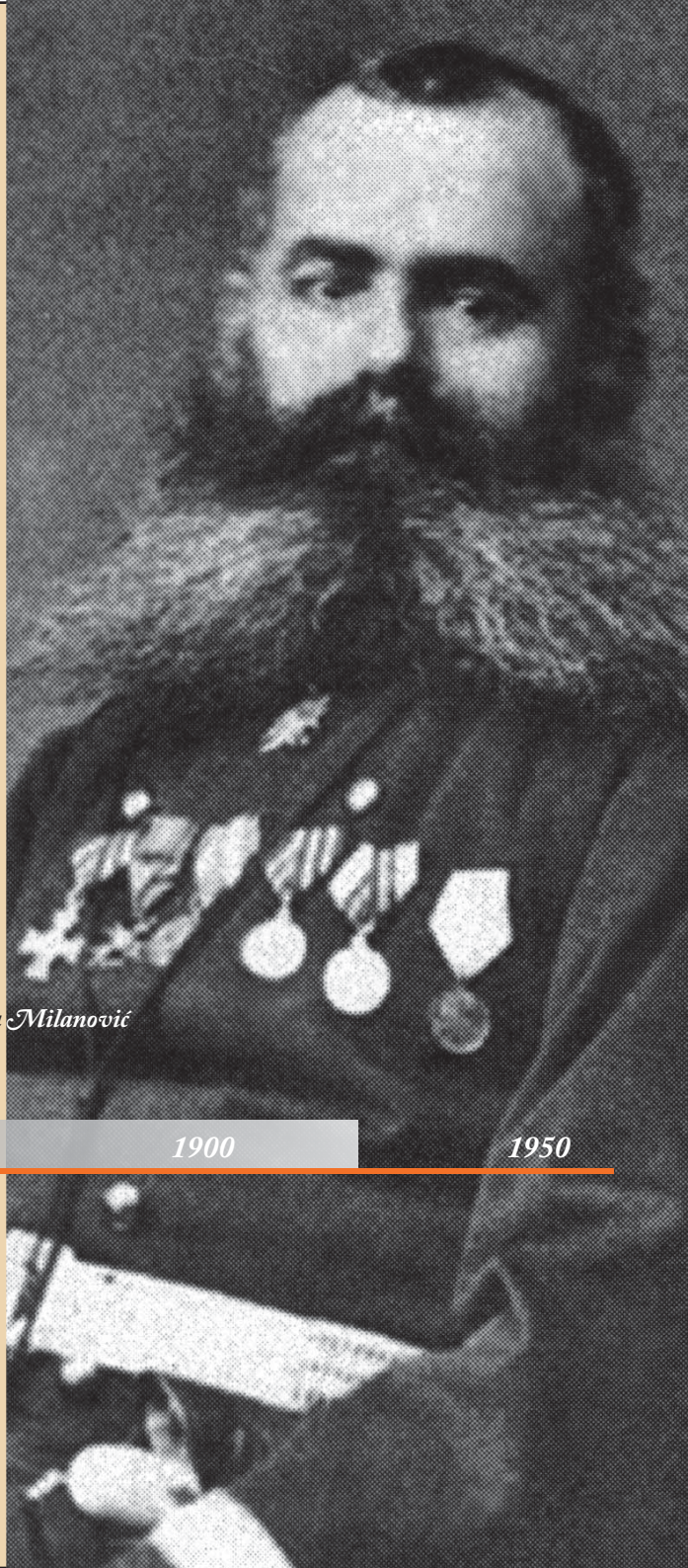
1950

Nikola Spasić

Ilija M. Kolarac

Nikola Čupić

Radovan Lazić

Poruke vremena prošlih

Istorija i tradicija filantropije u Srbiji u XIX i XX veku

Izdavač:

Balkanski fond za lokalne inicijative
Gospodar Jevremova 45/III-8
11000 Beograd, Srbija

Autorka:

Branka Pavlović

Urednici:

Aleksandra Vesić
Siniša Đurić

Lektura i korektura:

Branislav i Mirjana Karanović

Dizajn i grafička obrada:

Tatjana Negić Paunović

Štampa:

Repro Print, Novi Sad

Tiraž:

1000

ISBN 978-86-907353-4-1

Fotografija na naslovnoj strani:

Đoka Ulajković

Izdavanje ove publikacije omogućio je Institut za održive zajednice (ISC), uz podršku američkog naroda kroz donaciju USAID-a br. 169-A-0006-00104-00.

Mišljenja izneta u ovoj publikaciji su izneta od strane autora i nužno ne odslikavaju mišljenje ISC-a, USAID-a ili Američke vlade.

Balkanski fond za lokalne inicijative

Poruke vremena prošlih

Istorija i tradicija filantropije u Srbiji u XIX i XX veku

*Istraživanje pripremila Branka Pavlović
Beograd, april 2007.*

*U prikupljanju podataka za izradu ove publikacije stručnu pomoć i sugestije
su pružili sledeće institucije i pojedinci:*

- Istorijski arhiv grada Novog Sada*
- Biblioteka šabačka*
- g. Nebojša Andrić, NDI trener iz Beograda*
- g. Zdravko Ranković, novinar iz Valjeva*
- gđa Ružica Dotlić, načelnica Centra za informacije i dokumentaciju
Istorijskog arhiva grada Novog Sada*
- gđa Sonja Bokun-Đinić, direktorka Biblioteke šabačke*
- g. Vladan Jovanović, programski savetnik Fonda za socijalne inovacije
iz Beograda*
- gđa Snežana Stojanović, savetnica BCIF-a iz Beograda.*

Na ovaj način im se zahvaljujemo na saradnji i podršci.

Sadržaj:

1. UVODNA REČ IZDAVAČA	4
2. UVOD	6
3. DRUŠTVENE PRILIKE U SRBIJI U XIX I U PRVOJ POLOVINI XX VEKA KAO OKVIR ZA RAZVOJ FILANTROPIJE	9
3.1. DRUŠTVENOPOLITIČKE I EKONOMSKE KARAKTERISTIKE SRPSKOG DRUŠTVA.....	9
3.2. ZAKONODAVNI OKVIR	11
4. RAZVOJ FILANTROPIJE U SRBIJI.....	13
5. OPŠTE KARAKTERISTIKE „ZLATNOG DOBA SRPSKE FILANTROPIJE” I NAJZNAČAJNIJE ZADUŽBINE I ZADUŽBINARI U SRBIJI	15
6. ZNAČAJNI PRIMERI FILANTROPIJE U SRBIJI U XIX I U PRVOJ POLOVINI XX VEKA	20
6.1. ZAŠTO SRBIJA NEMA SVOG NOBELA?	20
6.2. PLEMENITOST I EMANCIPOVANOST JEDNE NOVOSATKINJE	27
6.3. PROSVETITELJSKI DUH VALJEVSKOG TRGOVCA	30
6.4. KNJIGA UMESTO MAČA.....	32
6.5. ZA OBRAZOVANJE ŽENA.....	36
6.6. TEKELIJANUM KAO PROZOR KA EVROPI I SVETU.....	40
7. ZAKLJUČCI ISTRAŽIVANJA	44
8. MOGUĆNOSTI I IZAZOVI PODSTICANJA SAVREMENE FILANTROPIJE – PREPORUKE NA OSNOVU ISKUSTAVA IZ „ZLATNOG DOBA FILANTROPIJE”	46
9. SAŽETAK	48
10. EXECUTIVE SUMMARY.....	51
11. REFERENCE	53
12. PRILOZI.....	55

1. Uvodna reč izdavača

„Ne moraš sve potrošiti što danas zaradiš!“

Nikola Spasić

Reči Nikole Spasića, veletrgovca i nesudjenog srpskog Nobela, i danas kao i tada glasno odzvanjaju i zato sa njima počinjemo. Prosto je nemoguće sa manje reči pogoditi suštinu nečega što je već vekovima deo naše kulture, istorije i življenja, poruke vrlo bliske i poznate, a tek od skora pomalo zaboravljene u savremenoj Srbiji, na koje bismo želeli ovom prilikom da podsetimo.

Otkud jedna neprofitna organizacija, i to domaći fond koji mnogi prepoznaju po podršci malim, nerazvijenim zajednicama i njihovim akcijama u priči o istoriji filantropije? Gde je ta veza sa onim što mi svakodnevno radimo?

Za nas je ona jasna i sveprisutna, a nadamo se da će uskoro biti i svima onima koji uzmu u ruke ovo vredno i zanimljivo štivo koje sa zadovoljstvom predstavljamo.

Za *Balkanski fond za lokalne inicijative* ono što nazivamo lokalnom filantropijom je važan deo „slagalice“ održivosti naših krajnjih korisnika, i to ne samo u smislu čisto finansijske podrške, već i njihovog prepoznavanja kao važnog i neodvojivog dela društvenog tkiva – onih kojima je do tog društva stalo. Takođe, oživljavanjem i promovisanjem ideje davanja za opšte dobro unutar našeg društva, što u očima privrede, ali i svih građana, očekujemo da će naš sopstveni doprinos razvojnim projektima i inicijativama početi da zamenjuje dominantu stranu pomoć koja polako ali sigurno napušta ove krajeve. Ta briga za zajednicu bi i trebalo da bude odgovornost svih nas, jer kako reče jedan engleski autor *filantropija počinje u kući*.

Od početka 2004 godine, Fond je počeo da radi na razvoju lokalne filantropije, smatrajući da je to pitanje jedno od ključnih za dalji rad na poboljšanju kvaliteta života u našim zajednicama. Prvi korak u tom razvoju je bilo istraživanje o stavovima

građana o filantropiji u junu 2004, praćeno organizovanjem konferencije o društvenoj odgovornosti preduzeća. Rad na ovom polju smo nastavili tokom sledeće godine kada smo usvojili sopstvenu strategiju razvoja filantropije, a tokom 2006. smo organizovali prvi seminar takve vrste za korporacije o filantropiji kao ulaganju, kao i štampanje brošure o korporativnim davanjima u zajednici. Ove godine upuštamo se u veliku avanturu, kampanju za povratak filantropskim vrednostima, a početna tačka tog dugačkog puta jeste pogled unazad, zatim akcija u sadašnjosti.

Sve to nas dovodi do putokaza, „*Poruke vremena prošlih*“, publikacije koja nas vraća na primere prošlosti, na ono najbolje što smo imali početkom prošlog veka, a istovremeno daje smernice šta nam je činiti na početku ovog, dvadesetprvog.

Vaš
Balkanski fond za lokalne inicijative

2. Uvod

Pojam *filantropija* vodi poreklo od grčkih reči *philos* (prijatelj) ili *phileo* (volim, težim za nečim) i *anthropos* (čovjek), tako da se kod nas najčešće prevodi kao *ljubav prema ljudima, čovekoljublje, dobročinstvo, volja da se pomogne drugima*. Srodan ovom pojmu grčkog porekla je latinski pojam *caritas*, što znači ljubav prema drugim ljudima. *Caritas* je koren engleskog pojma *charity*, kojim se označava vrlo široko i raznovrsno polje dobrotvornih aktivnosti. U osnovi filantropije je želja da se pomogne drugim ljudima bez očekivanja lične koristi. Ta želja je rezultat različitih socijalnih motiva koji pokreću čovekovo ponašanje i njeno ispoljavanje je vezano za prapočetke društvene zajednice. Od postanka civilizacije, porodica je bila ta koja je brinula o svojim najmlađim, bolesnim, starim ili članovima/icama porodice koji su osobe sa invaliditetom. Zato se često pominje izreka *Filantropija počinje u kući* (Hudson, 1995). Razvoj prvih gradova, povećana mobilnost ljudi i napuštanje primarne porodice rađali su potrebe za novim formama filantropije. Tako Hadson (Hudson, 1995) navodi da je rana egipatska civilizacija – period 5.000 godina pre nove ere – razvila snažan moralni kodeks zasnovan na socijalnoj pravdi. Taj nepisani kodeks je podsticao ljude da pomažu drugima kojima je potrebna pomoć. Faraon je pružao lični primer obezbeđujući siromašnima besplatan smeštaj, hranu i odeću. U Staroj Indiji budistički imperator Ašoka (274–232. god. pre nove ere) obezbeđivao je besplatno lečenje za siromašne i vodu za piće tako što je naredio da se kopaju bunari, a podsticao je i zaštitu sredine jer je naredio da se sadi drveće. U staroj Grčkoj putnici namernici su dobijali hranu i prenočište u kućama bogataša ili su uživali gostoprimstvo seoskih domaćinstava. Hadson (Hudson, 1995) naglašava da je kroz istoriju filantropija bila blisko povezana sa razvojem religijskih organizacija. Jevrejsko učenje je promovisalo gledište da siromašni imaju prava, a bogati dužnosti. Rano hrišćanstvo je uspostavilo fondove za podršku udovicama, siročićima, bolesnima, nemoćnima, siromašnima, osobama sa invaliditetom i zatvorenima. Prve zadužbine je uspostavio imperator Konstantin I 321. godine nove ere i omogućio da se filantropija ili dobročinstvo zasnivaju na zaostavštini. U islamskom svetu filantropija je doprinela tome da se osnuju brojne velike bolnice.

Uspostavljanjem sistema pisanih normi i jačanjem moderne države filantropija dobija rganizovanije forme i zakonsku regulativu. S jedne strane, formiraju se

različite fondacije i zadužbine čiji su osnivači grupe ili istaknuti pojedinci, vlasnici/ce velikih privatnih poseda. Savremenom terminologijom, tu pojavu bismo mogli nazvati *korporativnom filantropijom*. S druge strane, podstiču se i neguju *individualna filantropija* i različite vrste dobrotvornih davanja od strane običnih ljudi, kao društvena vrednost i moralna obaveza svakog pojedinca. Jedno od važnih načela je da niko nije toliko siromašan da ne bi mogao da pomogne onima koji su ugroženiji od njega. Filantropija kao vrednost podstiče se kroz porodično, školsko i religijsko vaspitanje. Društvo se brine o tome da postoje prihvatljivi i poželjni modeli filantropskog ponašanja. Tako, na primer, sve carske i kraljevske porodice, naročito supruge vladara i istaknutih državnika, javno se bave nekim oblicima dobrotvornog rada.

Pojam *zadužbine* različito se određuje u zavisnosti od konteksta u kome se koristi. Tako Klajn i Šipka (2006) izjednačavaju pojam *zadužbina* sa pojmom *fondacija* (fr. *fondation*, prema lat. *fundatio*, od *fundare* – osnovati) i definišu ga kao ustanovu koja se osniva radi dugoročnih ciljeva kao javno dobro¹. Prema *Zakonu o zadužbinama, fondacijama i fondovima*², zadužbina ima sledeće karakteristike: svojstvo pravnog lica koje stiče upisom u registar; mogu je osnovati fizička lica sopstvenim sredstvima; osniva se radi pomaganja stvaralaštva i drugih društveno korisnih ciljeva; način upravljanja se određuje voljom osnivača; ima svoj statut; može da stiče prihode u skladu sa zakonom (zakup, kamate, dividende, plodovi sa poljoprivrednog zemljišta, prihodi po osnovu autorskih prava i patenata i dr.). Pavić-Rogošić i Kunović (2004) navode da je, prema hrvatskom *Zakonu o zakladama i fondacijama*³, zaklada ili zadužbina imovina namenjena da sama, odnosno prihodima koje stiče, trajno služi ostvarenju neke opštekorisne ili dobrotvorne svrhe. Sa pojmom zadužbine povezan je pojam *fond*. Klajn i Šipka (2006) pod fondom (fr. *fond* od lat. *fundus* – temelj, osnova) podrazumevaju: ukupni potencijal materijalnih dobara; deo materijalnih ili novčanih sredstava koji je namenjen za posebne svrhe; državnu ustanovu koja namenski raspoređuje novčana sredstva kojima raspolaže⁴. Prema već pomenutom *Zakonu o zadužbinama, fondacijama i fondovima*, za fond je karakteristično da: ima status pravnog lica; mogu da ga osnuju i fizička i pravna lica; osniva se radi istih ciljeva kao i zadužbina; umesto statuta ima pravila rada; može da stiče prihode na isti

1 Klajn, I. i Šipka, M. (2006): *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej. Str. 1339.

2 Zakon o zadužbinama, fondacijama i fondovima, *Službeni glasnik SRS*, br. 59/89.

3 Pavić-Rogošić, L. i Kunović, K. (2004): *Mogućnosti razvoja zaklada lokalnih zajednica u Hrvatskoj*. Zagreb: Odras. Str. 6.

4 Klajn, I. i Šipka, M. (2006): *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej. Str. 1338.

način kao i zadužbina. Očigledno je da se ne pravi oštra razlika između zadužbine i fonda, ni u pojmovnom ni u zakonskom smislu.

Koncept zadužbine je vrlo star. U početku su zadužbine osnivane u cilju ostvarivanja potreba i razvoja lokalnih zajednica. Razvojem industrije i trgovine osnivaju se zadužbine koje deluju na nivou nacionalnih zajednica. U novije vreme sve je veći broj zadužbina koje deluju izvan granica zemlje u kojoj su osnovane i imaju svoje međunarodne programe (Pavić-Rogošić i Kunović, 2004). U XX veku u razvijenim zemljama zadužbine imaju važnu ulogu u modernizaciji društva. Zahvaljujući poreskim podsticajima, pojedinci i preduzeća osnivaju zadužbine sa ciljem da doprinesu kvalitetu života i razvoju ljudskih potencijala. Po pravilu, poreski podsticaji za davanje neprofitnim organizacijama, uz poreski priznate rashode, posebno se primenjuju u slučaju davanja donacija zadužbinama. U razvijenim zemljama, kao što su SAD, zadužbine redovno dodeljuju sredstva putem javnih konkursa. Mnoge zadužbine imaju i međunarodne programe davanja podrške. Na evropskom nivou osnovano je više zadužbina koje podržavaju projekte u oblastima značajnim za razvoj Evrope, a naročito u oblasti obrazovanja – eksperimentalni programi, reforme obrazovnih sistema, međunarodna saradnja, stipendiranje učenika, studenata, gostujućih profesora itd. U Evropi postoje četiri različite kategorije zadužbina (Pavić-Rogošić i Kunović, 2004): nezavisne zadužbine, zadužbine trgovačkih društava, zadužbine koje podržava vlada i zadužbine koje prikupljaju sredstva. Deo poslednjih predstavljaju zadužbine lokalnih zajednica koje se bave mobilizacijom lokalnih resursa i prikupljanjem sredstava za podsticanje razvoja civilnog društva u lokalnoj zajednici. Važno je napomenuti da u novije vreme sve značajniju ulogu u razvoju zadužbinarstva imaju velike korporacije ili kompanije, tako da se za njihovu ulogu u podržavanju doborotvornih, humanitarnih, kulturnih, prosvetnih i sličnih ciljeva koristi pojam *korporativna filantropija*. Ovaj oblik filantropije bio je poznat i ranije, odnosno on nije nastao u modernom složenom društvu XX veka, ali je upravo u poslednjih tri-četiri decenije doživeo svoj novi društveni procvat.

I individualna i korporativna filantropija imaju širok društveni značaj. Pored direktnog uticaja na poboljšanje kvaliteta života određene zajednice ili određene ciljne grupe, one imaju uticaja na razvoj sistema moralnih vrednosti kod svih pripadnika/ca društva, jer podstiču svest o povezanosti pojedinca/ke ili organizacije i društvene zajednice, utiču na razvijanje svesti o pripadništvu zajednici i povezanosti sa okruženjem, na negovanje odgovornosti prema zajednici, kao i na razvoj osetljivosti za potrebe i probleme zajednice i njenih pojedinih članova/ica.

3. Društvene prilike u Srbiji u XIX i u prvoj polovini XX veka kao okvir za razvoj filantropije

3.1. Društvenopolitičke i ekonomske karakteristike srpskog društva

Počeci moderne srpske države vezani su za priznavanje potpune autonomije Srbiji, sultanovim Hatišerifom iz 1830. god. i preciziranjem i dopunjavanjem odredbi o autonomiji novim Hatišerifom iz 1833. god. Teritorija Srbije obuhvatala je Beogradski pašaluk i šest nahija oslobođenih još u toku Prvog srpskog ustanka (1804–1813), tako da se prostirala od Beograda do Raške (sever-jug) i od Zaječara do Bajine Bašte (istok-zapad). Posle Berlinskog kongresa 1878. god. Srbiji je pridružen i južni deo od Aleksinca do Vranja. Prema Peroviću i Smiljeviću (2001), narednih 70 godina unutrašnje prilike u Srbiji karakterisali su vladarski apsolutizam i nestabilni odnosi dvora i Skupštine, naročito u periodu vladavine dinastije Obrenović (1830–1842; 1858–1903) i pokušaji ograničavanja apsolutizma vladara u periodu vladavine Karađorđevića i ustavobranitelja (1842–1858). Od majskog prevrata 1903. god. i dolaska kralja Petra I Karađorđevića na presto u Srbiji je počelo uspostavljanje parlamentarizma.

I pored burnih događanja u vezi sa vladavinom i dinastijama, od polovine XIX veka privredni razvoj Srbije postajao je raznovrsniji u odnosu na prethodno doba, što je bilo posledica prelaska sa naturalne na robnonovčanu privredu. Gaćeša i saradnici (2001) navode karakteristične podatke o ekonomskom razvoju Srbije u drugoj polovini XIX i na početku XX veka: do 1862. god. nije bilo organizovanog novčanog zavoda, iako je porez u novcu uveden još 1835; novac je počeo da se kuje 1868. godine; prva srpska banka osnovana je 1869. u Beogradu, ali je ubrzo propala; 1870. osnovan je Kreditni zavod; 1873. dinar je ozakonjen kao novčana jedinica; 1883. formirana je Narodna banka Srbije; 1912. godine u Srbiji je bilo već 187 novčanih zavoda sa 51 milionom dinara kapitala, 65 miliona dinara uloga na štednju i 96

Građanska nošnja

Dečja nošnja

miliona dinara zajmova. Od polovine XIX veka propadaju porodične zadruga, tako da je u Srbiji bio uspostavljen samo individualni oblik seoske proizvodnje. Do kraja XIX veka sitni i srednji posed sačinjavao je 96% svih seoskih poljoprivrednih poseda. Osim stočarstvom, stanovništvo se sve više bavilo ratarstvom i voćarstvom. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina gradovi naglo menjaju izgled, način stanovanja i odevanja doživljava velike promene. Iščezavaju turski i pojavljuju se novi zanati, a među zanatlijama sve je više Srba.

Najdalekosežnije promene u Srbiji izazvane su naglim usponom industrije. Gaćeša i saradnici (2001) to ilustruju podacima da je 1898. u Srbiji postojalo 28 industrijskih preduzeća sa 1702 radnika i vrednošću proizvodnje od 3,8 miliona dinara; 1906. god. broj industrijskih preduzeća se povećao na 110, broj radnika na 5.624, a vrednost proizvodnje na 15 miliona dinara; 1910. god. već je bilo 428 industrijskih preduzeća sa 16.000 radnika i vrednošću proizvodnje od 74 miliona dinara. Početkom XX veka u Srbiji su se razvijale sve industrijske grane zastupljene i u privredi naprednih kapitalističkih država tog doba. Godine 1881. vrednost izvoza iz Srbije iznosila je 40 miliona dinara, a 1907. vrednost izvoza iznosi dvostruko više – 82 miliona dinara. Državni budžet se povećao od 20 miliona dinara 1880. god. na 95 milona dinara 1908. godine.

*Izgled Terazija
posle rekonstrukcije 1911.
godine*

U razdoblju od 1903. do 1914. godine Srbija je doživela svoj najplodniji period u novovekovnom razvoju kulture. Nosioi kulturnog napretka bili su Srpska kraljevska akademija, osnovana 1892. i Univerzitet u Beogradu, osnovan 1905. Akademija se razvila iz Srpskog učenog društva, a Univerzitet iz Velike škole. Akademija je objavljivala *Glasnik* sa studijama, raspravama i građom iz srpske istorije, jezika i dr. Nastava na univerzitetu bila je na visokom naučnom nivou. U naučnom svetu dominirala su imena kao što su: Jovan Cvijić, Mihailo Petrović Alas, Milutin Milanković, Stojan Novaković, Živojin Perić, Toma Živanović, Ljubomir Stojanović, Aleksandar Belić, Branislav Petronijević i dr. Među književnim časopisima ističe se *Srpski književni glasnik*, osnovan 1901.

Širenju i popularisanju probrane literature mnogo je doprinela Srpska književna zadruga, formirana 1892. godine. Najistaknutiji srpski pisci početkom XX veka bili su pesnici Jovan Dučić, Aleksa Šantić i Milan Rakić i satiričar Radoje Domanović. Pozorište doživljava svoj procvat, naročito pojavom glumaca kao što su Petar Dobrinović i Dobrica Milutinović. Pečat muzičkoj umetnosti Srbije daje Stevan Mokranjac. Bataković (2004) ističe da je školovanje velikog broja studenata na stranim univerzitetima u drugoj polovini XIX veka, odnosno, kako to autor naziva, *planiranje elite* koje je direktno finansirala država, za nešto više od pola veka doprinelo da Srbija na početku XX veka bude prestižno kulturno i naučno središte na slovenskom jugu – parlamentarna monarhija s najvišim stepenom političkih sloboda i demokratskih ustanova među Južnim Slovenima. Vrativši se u otadžbinu po završetku studija, plejada naučnih, kulturnih, političkih poslenika, lekara, inženjera i sveštenika pomogla je da Srbija od nekadašnje zaostale, pogranične provincije Osmanske carevine postane evropska država koja postepeno napreduje na političkom i ekonomskom planu.

Tri mlade žene

3.2. Zakonodavni okvir

Srbija je 1896. godine donela Zakon o zadužbinama, koji je za to vreme bio vrlo napredan („Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive” u: *Neprofitni sektor u Srbiji i Crnoj Gori*). Ovaj Zakon je zamenjen novim, usvojenim 14. januara 1912. Godine 1925. doneta je Uredba o upravi imovinom zadužbina i vršenju prava nadzora nad zadužbinskim upravama (*Službene novine*, br. 232/1925). Darodavac je testamentom ili *Osnovnim pismom* izražavao šta je motiv formiranja zadužbine. Obično je motiv ustanovljenja zadužbine bio brži razvoj prosvete, moralno vaspitanje naroda ili prosvetavanje najširih slojeva (Bataković, 2004). Svaka zadužbina imala je jasan motiv, odnosno svrhu ili cilj svog postojanja. Sredstva iz fondova zadužbina imala su osnovnu sumu ili *glavnicu* koja se, bez obzira u kom obliku je bila – u nepokretnostima, novcu, zlatu, akcijama ili obveznicama – nije smela krnjiti, nego je čuvana u banci i dodatno oplodavana kako bi se iz tog kapitala finansirao njen rad i pomagali prihvaćeni projekti. Zaduzbine i fondovi radili su po posebnim pravilima koja su ustanovljavali ili sami darodavci ili institucije koje njima upravljaju. Uobičajena praksa bila je da je prvih nekoliko godina (ponekad i prvih 10 godina) samo jedan deo sredstava stečenih davanjem glavnice „pod interes” korišćen za osnovne ciljeve zaduzbine, a ostatak je služio za uvećavanje osnovnog kapitala zaduzbine. Isto to je važno i za sredstva koja su se prikupljala iznajmljivanjem nekretnina – kuća, stanova

i/ili zemljišta zadužbine.

Zadužbinom, odnosno formiranim zadužbinskim fondom upravljao je odbor čiju je strukturu određivao darodavac svojim osnovnim pismom, ili je to prepuštao određenoj ustanovi, najčešće onoj kojoj je zadužbina ostavljena. U XIX veku i do početka Drugog svetskog rata u upravnim odborima zadužbina bili su „prvi ljudi” naše nauke i kulture, ličnosti besprekornih moralnih kvaliteta i neosporne naučne reputacije (Bataković, 2004). Pravilima ili kodeksom rada bilo je predviđeno da zadužbina ne deli dobit među članovima uprave. Učešće u upravnim odborima zadužbina smatrano je izuzetnom počašću, a pravična raspodela sredstava iz fondova obezbeđivana je opštom saglasnošću članova odbora. U razdoblju aktivnog rada zadužbina i fondova, sve do Drugog svetskog rata, nije u javnosti zabeleženo da je neka ličnost iz odbora učinila proneveru ili zloupotrebu.

4. Razvoj filantropije u Srbiji

Prve forme filantropije u Srbiji vezane su za *tradicionalne oblike solidarnosti*, posebno u seoskim zajednicama. Jedna od najpoznatijih je *moba*, dobrovoljni rad kojim se pomaže jednom članu seoske zajednice, najčešće u sakupljanju letine ili izgradnji kuće. Važna forma filantropije bile su zadužbine. Religijske zadužbine – crkve i manastiri – javile su se početkom srednjeg veka i njih su ostavljali vladari. Prve privatne zadužbine pojavile su se sredinom XIX veka. Bataković (2004) govori o zadužbinarstvu kao tradiciji u srpskom narodu koja, uz slavljenje porodičnog svetitelja, ima najduži kontinuitet. Još početkom srednjeg veka srpski vladari, vlastela i verski velikodostojnici, ugledavši se delom na vizantijske običaje, podizali su zadužbine, manastirima poklanjali velike posede za njihovo održavanje, osnivali bolnice, novčano pomagali prepisivanje i ukrašavanje rukopisa. U modernoj Srbiji, kneževini i kraljevini, zadužbinarska tradicija dobila je sveže podsticaje i savremenu prosvetiteljsku motivaciju.

Osnivači fondova i zadužbina, formiranih najčešće pri glavnim ustanovama srpske kulture – Akademiji nauka (Srpska kraljevska akademija) i Univerzitetu (Velikoj školi) – bili su ljudi iz svih društvenih slojeva Srbije i drugih srpskih krajeva – uspešni veletrgovci i industrijalci, ministri, profesori, oficiri, vladike, političari, ali i skromni srbijanski zemljoradnici ili vojvođanski paori. Zajedničko im je bilo to što su finansijsku potporu kulturnim društvima, školskim zavodima i naučnim ustanovama smatrali svojom rodoljubivom obavezom. Tako, prema podacima koje navodi Sofronijević (1995), na spisku darodavaca Beogradskog univerziteta do 1939. god. nalazi se 76 osoba i grupa, počev od kraljevske porodice do običnih građana. U Arhivu Srbije postoji dokumentacija o 490 zadužbina i fondova, a prema *Pravilniku o utvrđivanju stanova koji se izuzimaju od otkupa u zgradama zadužbina koje bi mogle obnoviti rad* ima 166 takvih zadužbina u različitim opštinama Srbije. Sofronijević (1995) ističe da dobročinstvo u vidu zadužbinarstva dostiže kod Srba svoj procvat u periodu razvijenog građanskog društva, krajem XIX i početkom XX veka. Osnivanje zadužbina, prema ovoj autorki, predstavlja ulaganje ličnog kapitala za opšte dobro radi ovekovečavanja sopstvenog imena, u nadi da će zadužbina ili fond nastaviti nedovršeno kulturno preduzetništvo darodavca. Obim i delatnost rada zadužbina i fondova zavisili su najčešće od lične inicijative dobrotvora, ali je često namenu

*Zadužbina Đoke Ulajkovića,
Ulajkovićeva 5, Beograd*

sredstava birala ustanova kojoj je povereno upravljanje nad zaveštanim sredstvima. Darodavci su zaveštavali *otačestvu* svoja imanja, gotov novac, kao i različite kolekcije knjiga, slika ili rukopisa.

Danas je teško tumačiti motivaciju darodavaca iz XIX i prve polovine XX veka. Neki od njih nisu imali potomstvo, pa bi se moglo pretpostaviti da su stečeno i/ili nasleđeno bogatstvo ostavili za opšte dobro, radije nego bližim i daljim rođacima. Međutim, to može da bude i neopravdano pojednostavljivanje složene lične motivacije svakog od njih. Bilo je darodavaca koji su imali direktne naslednike, ali su, ipak, deo svog vlasništva i za života i posle smrti ostavljali za opštedruštvenu dobrobit. U različitim testamentima izražena je želja ne samo da se sačuva od zaborava sopsstveno ime, već da se ono spominje u kontekstu dobrobiti i razvoja zajednice u kojoj je darodavac proveo svoj životni vek. Dakle, pored želje za ličnom afirmacijom i očuvanjem od zaborava posle smrti, veoma važan motiv za „darovanje otačestvu” bili su i svest o pripadnosti određenoj zajednici, kao i potreba da se nešto vrati u korist i za napredak te zajednice u kojoj je pojedinac živio i sticao. To bi se moglo nazvati društveno odgovornim ponašanjem. U većini testamenata jasno je iskazano i patriotsko osećanje kao pokretač filantropskog ponašanja. Ne smemo zaboraviti ni religiozna ubeđenja i osećanja darodavaca. Čak i ako nisu direktno ostavljali sredstva religijskim institucijama, iz većine testamenata se jasno vidi da su to činili sa dubokim osećanjem vere da tako čine dobro i pravedno delo.

Nakon 1945. god. konfiskovana je imovina svih privatnih organizacija, zadužbina, zaveštanja i fondova. *Zakon o nacionalizaciji gradskog građevinskog zemljišta* donet 1958. godine doveo je do nacionalizacije, odnosno oduzimanja svih zgrada i drugih objekata koje su ove filantropske organizacije posedovale. Nažalost, ta imovinska pitanja nisu ni do danas rešena. U periodu od 1945. do kraja 80-tih godina prošlog veka privatne inicijative se nisu uklapale u vladajuću ideologiju. Ipak, i u tom periodu su pokretane organizacije koje je karakterisao dobrotovorni i dobrovoljni rad, ali one nisu bile autonomne, već su kontrolisane od strane države. Od 80-tih godina u zakonodavnom okviru dolazi do promena koje omogućavaju formiranje udruženja građana i zadužbina, fondacija i fondova.

5. Opšte karakteristike „zlatnog doba srpske filantropije” i najznačajnije zadužbine i zadužbinari u Srbiji

U Srbiji je zadužbinarstvo dobijalo zamah uporedo sa ukupnim razvojem i osnaživanjem društva i države. Ono je, s jedne strane, bilo zamajac kulturnoprosvetnog napretka, a s druge strane i samo je jačalo zahvaljujući ukupnom prosperitetu društva, a između ostalog i prosperitetu u oblasti kulture i prosvete. U osnovi svega bio je ekonomski razvoj Srbije, a zatim i Kraljevine Jugoslavije i povezivanje sa evropskim privrednim i kulturnim tokovima. Prema podacima koje su prikupili neki od autora članaka i publikacija o zadužbinama, zadužbinarstvo je u Srbiji dobilo naročiti zamah između dva svetska rata (Bataković, 2004; Sofronijević, 1995). Tako je od 65 zadužbina koliko ih je krajem tridesetih godina bilo pri Srpskoj akademiji nauka čak 46 osnovano u periodu između dva rata. Iz zadužbina i namenskih fondova štampane su knjige iz nauke i kulture i finansirana naučna istraživanja, pomagani siromašni pisci, a ponekad su iz fondova dodeljivane stipendije učenicima i studentima. Često su, takođe, otkupljivane knjige za biblioteke u unutrašnjosti i izdržavane mnoge srpske škole, ne samo u Srbiji nego i u zemljama pod osmanskom vlašću – u Bosni, Hercegovini, na Kosovu i Metohiji, u Makedoniji.

Među darodavcima koji su do Prvog svetskog rata osnovali svoje zadužbine značajno je pomenuti: slikarku Katarinu Ivanović, političara Lazara Arsenijevića Batalaku, hercegovačkog arhimandrita Nićifora Dučića, političara i pravnika dr Nikolu Krstića, mitropolita bosanskog Hadži Savu Kosanovića, naučnike Mihajla Pupina i Jovana Cvijića i dr. Obe karaljevske porodice – i Obrenovići i Karađorđevići – bili su veliki donatori i zadužbinari. Poznata dobrotvorka Beogradskog univerziteta bila je kraljica Natalija Obrenović. Ona je Univerzitetu ostavila značajnu sumu novca, a u znak zahvalnosti njena pozlaćena bista je stajala u Rektoratu.

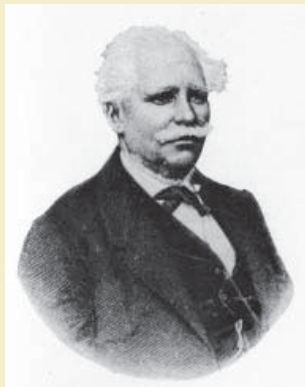

*Trgovačka škola u Beogradu
Hilandarska 1
Zadužbina Evgenije Kiki*

Važno je naglasiti da bez podrške zadužbina i fondova ne bi bila objavljena ni mnoga od klasičnih dela naše nauke, kao što su: radovi lingvista i filologa Aleksandra Belića, Ljubomira Stojanovića i Milana Rešetara, istoričara Stojana Novakovića, Mihaila Gavrilovića, Dragoljuba Pavlovića, Slobodana Jovanovića, Alekse Ivića i Jovana N. Tomića, dela etnologa Sime Trojanovića i Jovana Erdeljanovića, vojne studije generala Živka Pavlovića, dela arheologa Miloja Vasića i spisi filozofa Branislava Petronijevića. Sačuvani podaci govore da je među knjigama štampanim o trošku fondova i zadužbina često bilo i poučnih dela koja su besplatno, po želji donatora, deljena školama.

Teško je napraviti reprezentativan prikaz najznačajnijih zadužbina i zadužbinara u Srbiji, jer sam pojam „najznačajniji” može biti procenjen na osnovu nekoliko različitih kriterijuma. Ovde ćemo pokušati da pomenemo neke od zadužbina i zadužbinara iz XIX i prve polovine XX veka koji se izdvajaju po sledećim kriterijumima: ukupna vrednost zadužbine; namena zadužbine ili istovremeno vrednost i namena zadužbine.

Jedan od najvećih zadužbinara bio je *Kapetan Miša Anastasijević* (1803–1885), „srpski Rotšild”, odnosno najbogatiji Srbin svog vremena. Godine 1863. svoje zdanje u Beogradu poklonio je „svome otečestvu”, za prosvetne potrebe. U toj zgradi su bile: Velika škola, Gimnazija, Ministarstvo prosvete, Narodna biblioteka i Muzej. Kapetan Miša je Beogradskom univerzitetu ostavio sredstva koja su taj univerzitet učinila trećim na listi najbogatijih univerziteta u Evropi („Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive” u: *Neprofitni sektor u Srbiji i Crnoj Gori*).

*Ilija Milosavljević
Kolarac*

Ilija Milosavljević-Kolarac (1800–1878) ostavio je svu svoju imovinu kao zadužbinu za prosvetne ciljeve. Njegovu zadužbinu čine dva fonda: *Fond za srpski univerzitet – Univerzitet Ilije M. Kolarca*, osnovan sopstvenim trudom na korist svoga naroda i *Književni fond Ilije M. Kolarca*, za koji je od ukupne imovine odlučio da se odvoji 10.000 dukata cesarskih. Vrednost Kolarčeve književne nagrade 1940. god. bila je po iznosu jednaka vrednosti Nobelove nagrade za književnost („Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive” u: *Neprofitni sektor u Srbiji i Crnoj Gori*). Značajno je da je Zaduzbini Ilije M. Kolarca 1. aprila 1992. god. vraćen status zadužbine.

Đoka Vlajković (1831–1883), pešadijski pukovnik srpske i ruske vojske, zaveštao je sve što je imao za prosvetne svrhe, Beogradskom univerzitetu i Srpskoj akademiji nauka. Prema raspoloživim podacima (Sofronijević, 1995), 1925. god. ukupni kapital Zadužbine Đoke Vlajkovića obuhvatao je 53.000 din. u novcu i sve njegove nekretnine, većinom u istoimenoj ulici u Beogradu.

Jovan Jovanović (1845–1909), lekar iz Vlasotinca, zaveštao je Srpskoj akademiji nauka svu svoju imovinu. Testamentom je odlučio da se njegova zadužbina zove *Jovanijanum* i da se koristi za podršku nauci i umetnosti u Srbiji. Glavnica zadužbine iznosila je 465.000 din. u zlatu i hartijama od vrednosti. Prema volji Jovana Jovanovića, zadužbinska sredstva su se ulagala i 1933. god. su narasla na 3.000.000 din. Srpska akademija nauka i umetnosti je tek tada počela da troši ta sredstva, a u međuvremenu je korišćen samo deo zadužbinskih fondova.

Luka Čelović-Trebinjac (1854–1929), samouki i polupismeni trgovac koji je uspešno upravljao Beogradskom zadrugom, jednim od najsolidnijih novčanih zavoda u zemlji, bio je veliki dobrotvor Beogradskog univerziteta. Testamentom iz 1911. god. svu svoju imovinu zaveštao je Univerzitetu. Prema Batakoviću (2004), vrednost njegove imovine iznosila je preko 50.000.000 din. i sastojala se, uz gotov novac i hartije od vrednosti, od lanca zgrada na prostoru između ulica Kraljevića Marka i Kameničke, uključujući i luksuzne višesparatnice – palate u današnjoj Zagrebačkoj ulici u Beogradu. Prosečan mesečni prihod Zadužbine Luke Čelovića-Trebinjca iznosio je 1930. god. 260.000 din. i sav taj prihod je pripadao upravo Univerzitetu. Poređenja radi, tadašnja mesečna plata redovnog univerzitetskog profesora, ministra ili generala iznosila je 5.000 dinara. Iz godišnjih izveštaja ove zadužbine vidi se da su se sredstva trošila na štampanje naučnih studija, stipendije, međunarodne susrete, simpozijume i kongrese i naučnoistraživački rad. Prema raspoloživim podacima, samo 1934. god. za izdavačku delatnost je izdvojeno oko 268.000 din. Sofronijević (1995) navodi da je Beogradski univerzitet 1970. i 1971. god. zamenio deo zadužbinske glavnice – obe palate u Zagrebačkoj ulici u Beogradu za nekoliko useljivih stanova i time pogazio darodavčevu poslednju volju.

Milan Kujundžić-Aberdar (1842–1893), filozof i pesnik, svu svoju imovinu zaveštao je Srpskoj kraljevskoj akademiji za formiranje Fonda Zadužbine Milana Kujundžića-Aberdara, koji je služio za izadavanje knjiga. Ukupna imovina tog fonda je na kraju 1928. god. iznosila 548.603,29 din. (Sofronijević, 1995).

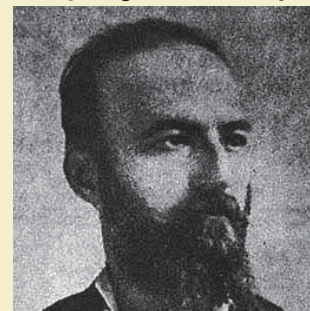
Đoka Vlajković

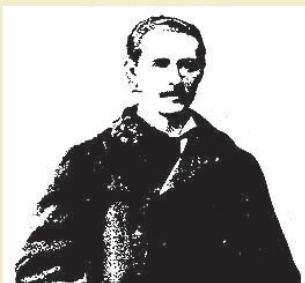
Jovan Jovanović

Luka Čelović Trebinjac

*Milan Kujundžić
Aberdar*

Velimir Mihailo Todorović

Velimir Mihailo Todorović (1849–1898), nepriznati sin kneza Mihaila, darovao je svoje celokupno imanje za zadužbinu *Velimirijanum*, čija je osnovna svrha bila prosvjećivanje i razvoj kulture i umetnosti u Srbiji. Njegova imovina je vredela oko 1.700.000 din. u zlatu. Zadužbina je formirana tek 10 godina posle njegove smrti zbog sudskih sproveda sa srodnicima. Sve je zaveštao srpskoj državi, a rukovanje zadužbinskim fondom prepustio je Državnom savetu. On je jedini Obrenović koji je svoju imovinu ostavio državi Srbiji. Sredstva Zaduzbine deljena su na osnovu javnog konkursa. Neki od najpoznatijih korisnika su Beogradski univerzitet i Srpska akademija nauka. Zanimljivo je da se ova zadužbina poslednji put pominje u dokumentaciji 1971. god. (Sofronijević, 1995).

Ljubomir M. Mihailović

Ljubomir M. Mihailović (1874–1957), diplomata, osnovao je 1922. god. pri Srpskoj akademiji nauka Fond za nagrađivanje dela lepe književnosti. Glavnica Fonda iznosila je 86.000 din, a interes se svake godine koristio za davanje „Nagrade za lepu književnost”. Iz ovog Fonda, nagrađena su, između ostalih, sledeća književna dela: *Pripovetke* Ive Andrića, *Seobe* Miloša Crnjanskog, *Crvene magle* Dragiše Vasića, *Trajan* Anđelka Krstića, kao i dela Veljka Petrovića, Grigorija Božovića, Milana Kašanina i Vladimira Velmar-Jankovića (Bataković, 2004). Lista nagrađenih dela govori da je odbor koji je upravljao Fondom umeo da proceni prave umetničke vrednosti.

Najveći fond posle Prvog svetskog rata bio je Kraljev fond – *Fond kralja Aleksandra I Karađorđevića*, osnovan na dan njegovog venčanja sa kraljicom Marijom, 8. juna 1922. god. (Bataković, 2004). Fond je osnovan sa ciljem da se nagrade ličnosti koje su se svojim radom naročito isticale na polju moralnog i zdravstvenog podizanja i prosvjećivanja naroda. U pismu o osnivanju Fonda, upućenom Nikoli Pašiću, predsedniku Ministarskog saveta, kralj Aleksandar je kao ciljeve Fonda označio „trojaku akciju: na moralnom, opštekulturnom planu i građansko-vaspitnom napretku narodnom, a pod tim bih podrazumevao: pomaganje prosvete na svim poljima nauke, književnosti, umetnosti, školstva, a ponajpre praktično prosvjećivanje širokih slojeva, osnivanje internata na prvom mestu za žensku decu itd., zatim sticanje vrline, porodičnog morala, čestitosti, samopregorevanja, trezvenosti, štednje, savesnog vršenja dužnosti, ljubavi prema bližnjima, sloge i trpeljivosti i, razume se, stalna briga za narodno zdravlje” (Bataković, 2004). Kralj Aleksandar je za navedene ciljeve odmah priložio milion dinara i obavezao se da svake godine daje po 300.000

din. Organizaciju posla preneo je na Kraljevsku kancelariju. Uprava Kraljevskog fonda uspostavljena je 2. novembra 1922. god. Među prvim akcijama bilo je osnivanje domaćićkih škola i podizanje Studentskog doma na obodu parka kod Vukovog spomenika, koji je dobio ime *Kraljica Marija*⁶. Kraljev fond je u sledećoj deceniji bio najveći pojedinačni fond u državi koji je redovno pomagao istaknute prosvetne i kulturne pregaoce, udovice i ratnu siročad, zaslužne u zdravstvenom prosvetivanju i humanitarnom radu, kao i primerne učenike i studente izabrane po vrlo strogim kriterijumima.

6 Ovaj studentski dom danas još uvek nosi ime *Ivo Lola Ribar*.

6. Značajni primeri filantropije u Srbiji u XIX i u prvoj polovini XX veka

6.1. Zašto Srbija nema svog Nobela?

*Ne moraš sve potrošiti,
što danas zaradiš!*
(Nikola Spasić)

Nikola Spasić
1838–1916

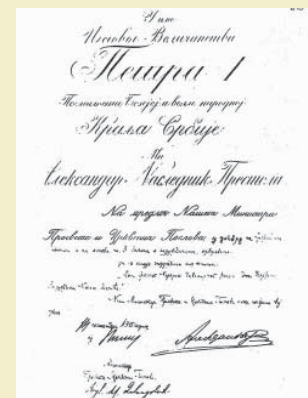
Nikola Spasić (1838–1916), veletrgovac iz Beograda, vodi poreklo iz južne Srbije, a prema nekim izvorima i iz okoline Uroševca ili Štimlja. Kao najstarije dete otac ga je upisao u tek osnovani Licej, ali izmenjene porodične prilike prisilile su Nikolu da odmah po završetku prvog razreda napusti Licej i počne da uči voskarski i licitarski zanat. Budući da ti zanati nisu pružali veće mogućnosti inteligentnom i sposobnom mladiću kakav je bio Nikola, prešao je kod strica u bakalnicu na Savi, a zatim u kožarsku radnju Radovana Barlovca, gde je izučio i opančarski zanat. Godine 1864, sa početnim kapitalom od 200 dukata, Nikola Spasić je pozeleo da se osamostali. Ta ušteđevina nije bila dovoljna, pa mu je pozajmicom od 500 dukata pomogao brat njegove prve žene Leposave – Đoka Jovanović, trgovac, nekadašnji poverenik Kapetana Miše Anastasijevića. To je bila jedina pozajmica u životu Nikole Spasića. Đoki Jovanoviću je ostao doživotno zahvalan i kada je ovaj posle mnogo godina usled stečaja ostao bez igde ičega pomagao ga je do smrti. U Vasinoj ulici pojavila se 1865. godine nova kožarska radnja pod firmom *Nikola S. Spasić*. U toj radnji se za opanke čekalo na red, posao se razgranavao i ostvarivala se dobra zarada. Prva supruga mu je umrla nakon šest godina braka i Nikola se još više posvetio radu. Uz opančarski zanat počeo je da se bavi trgovinom platnom i prerađenom kožom.

Sa drugom suprugom, Stankom-Cajom Spasić, proveo je najduži period svoga života. U kući se živelo uvek skromno, bez luksuza koji je sve više ulazio u kuće imućnih srpskih trgovaca. Spasić je u čaršiji uživao ugled ne samo bogatog već i čestitog i mudrog čoveka, čije se mišljenje o mnogim stvarima tražilo, a saveti prihvatili. Uz pomoć druge supruge stekao je ogromno bogatstvo i još više razvio urođeni smisao za lepe stvari. Sagradio je porodičnu kuću u Knez-Mihailovoj ulici br. 33. Ta građevina je i danas jedna od najlepših u Beogradu.

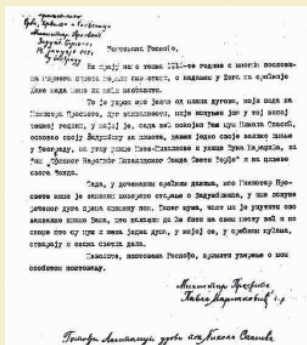
U Prvom srpsko-turskom ratu 1876. godine učestvovao je kao redov-konjanik. U Drugom srpsko-turskom ratu nije učestvovao, jer ga je država oslobodila kao vojnog liferanta. Tada je prvi i jedini put radio sa državom. Napravio je i izliferovao vojsci oko 25.000 pari opanaka. Devedesetih godina prošlog veka, kada se srpska vlada, pošto nije mogla da dobije zajam od inostranih banaka, okrenula izvorima domaćeg kapitala, Nikola Spasić otkupljuje deo srpskog inostranog duga. Sofronijević (1995) smatra da je to jedna od prvih donacija za privredni razvoj Srbije. Nikola Spasić je za života bio predsednik Berze, predsednik Prometne banke i član Upravnog odbora Narodne banke. Uporno je negovao svoj poslovni *credo*: robu je dugo prodavao samo za gotovinu; kasnije je, pomažući pojedincima, davao robu i na veresiju, ali uvek u manjim količinama; nikada se ni sa kim nije sudio; za gubitak pri pozajmici nije krivio one kojima pozajmljuje, već sebe što je to činio; često je radije novac držao na štednji u bankama nego da se upušta u nesigurne poslove; povremeno je pomagao i druge trgovce pri kupovini akcija iz kojih je proizlazila velika dobit, kako za pojedince tako i za celu zemlju.

Jedna od prvih dobrotvornih aktivnosti Nikole Spasića vezana je za *Društvo dečjih skloništa*. Početkom ovog veka u Beogradu je bilo puno siromašne dece čiji su roditelji nadničarili od izlaska do zalaska sunca. Da ta deca ne bi lutala, bez nadzora i bez hrane, osnovano je Društvo dečjih skloništa, čiji su osnivači bili bogati, humani ljudi. Tu je među prvima bio i Nikola Spasić. On je u dvorištu palilulske osnovne škole podigao kuću za „đačko sklonište”, a dodelio je i određenu godišnju novčanu pomoć, koja se redovno isplaćivala, kao i nagrade najboljim đacima. Prema nekim podacima, već oko 1899. godine, kada je napustio rad u svojoj radnji, počeo je da razmišlja o trajnoj zaostavštini svoje imovine.

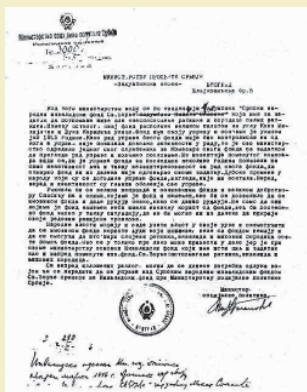
Prvi balkanski rat mu je ulio nadu da će Južna Srbija biti oslobođena za njegovog života. Pod uticajem svoje treće supruge Anastasije-Nake Spasić, kojom se oženio 1907, pošto je godinama bio ponovo udovac, u Beogradu 1912. godine u zgradi Uprave monopola, koju je za tu svrhu zakupio, organizuje pomoćnu bolnicu koju je snabdeo svim potrebnim inventarom, lekovima i hranom. Kako je sve obezbeđivao vlastitim sredstvima, angažovao je i poznatog lekara dr Kacenenelbogena iz Nemačke, a u bolnici je radila i dr Draga Ljočić, prva žena lekar u Srbiji. Hrana za bolnicu spremala se isključivo u njegovoj kući, a njegova supruga Naka bila je glavna bolničarka kojoj su u radu dobrovoljno pomagale supruge i kćeri nekih uglednih Beograđana. Nikola Spasić je svakodnevno obilazio ranjenike u svojoj bolnici i nijedan ranjenik

**Ukaz kralja Petra I
o osnivanju zadužbine
pod imenom „Dom
srpskog narodnog
invalidskog fonda „Sveti
Đorđe” - zadužbina
Nikole Spasića”**

**Pismo zahvalnosti
ministra prosvete Pavla
Marinkovića Anastasiji
- Naki Spasić povodom
darovanog imanja
namenjenog Invalidskom
fondu „Sveti Đorđe”**

**Zabtev Ministarstva
socijalne politike o
dobijanju prava na
upravu nad Srpskim
narodnim invalidskim
fondom „Sveti Đorđe”
- zadužbina
Nikole Spasića**

nije otpušten a da nije očinski ispraćen i finansijski potpomognut. Zahvalnost tih ranjenika i njihovih roditelja primao je sa velikom nelagodnošću, jer je to što čini za njih smatrao svojom dužnošću. Kada su zakratko zamukli topovi i puščani plotuni, Spasić je sav bolnički inventar sa preostalim medicinskom materijalom poklonio Srpskom crvenom krstu. Javno mnjenje je htelo da ga za ovaj plemeniti postupak odlikuje. On je to odlučno odbio, ali je dopustio da njegova supruga Naka Spasić za sva svoja zalaganja pri osnivanju bolnice i za rad u njoj primi Krst milosrđa.

Anastasija-Naka Spasić, kći trgovca i počasnog srpskog konzula u Oršavi, retko plemenita i obrazovana žena, ne samo što je kod supruga Nikole uspela da razvije sklonost prema udobnijem životu, već je svim svojim snagama uticala na njega da postane jedan od najvećih srpskih dobrotvora (Sofronijević, 1995). U teškim danima na početku Prvog svetskog rata Naka mu je predložila da pomogne unesrećenim srpskim vojnicima. Tako je Nikola Spasić osnovao svoju prvu zadužbinu – predao je svoje imanje na uglu Knez-Mihailove i Vuka Karadžića kao svoj prilog Srpskom narodnom invalidskom fondu Sveti Đorđe.

Neraskidivo vezujući svoju sudbinu sa sudbinom srpskog naroda, Spasić je krajem 1915. godine napustio otadžbinu i kao već veoma star i oboleo povlačio se preko Niša i Soluna za Atinu i dalje na Krf. Na Krfu je i umro, 28. novembra 1916. godine. Čim su to prilike dozvolile, 1923. god. supruga ga je prenela u Srbiju i sahranila u crkvi na Topčiderskom groblju, koju je kao svoju zadužbinu podigao još mnogo pre početka balkanskih ratova. Za života, Nikola Spasić je odlikovan Takovskim krstom IV stepena i ordenom Svetog Save III stepena. Pre osnivanja Zadužbine narodnog invalidskog fonda Sveti Đorđe, Spasić je 9. februara 1912. godine napisao testament i predao ga na čuvanje Narodnoj banci.

Nakon smrti Nikole Spasića sva njegova imovina u Beogradu, koja je u to vreme vredela gotovo kao Nobelova fondacija, ostala je bez ovlašćenog staraoca. Posle skoro godinu i po dana dr Mihailo-Mika Popović, bivši ministar finansija, pokrenuo je kod okupacionih vlasti pitanje postavljanja staraoca koji će upravljati Spasićevim imanjima. Kao staraoci za svu Spasićevu imovinu postavljeni su Dobra S. Petković, advokat iz Beograda i dr Milorad Popović, u to vreme docent, a kasnije profesor Univerziteta. Oni su od 17. maja 1917. pa sve do 27. aprila 1920. savesno obavljali svoju dužnost staratelja. Prvu sednicu Zadužbinski odbor je održao 30. aprila 1920. god. i taj datum označava početak rada Zadužbine. Sam Ukaz o odobrenju rada

Zadužbine potpisan je 4. decembra 1922. i tako je Zadužbina otpočela svoj pravni život.

Prema Sofronijević (1995), imovina Zadužbine u tom momentu sastojala se od: a) *Pokretne imovine*, koju su pored kancelarijskog nameštaja i raznih građevinskih alatki činile i hartije od vrednosti: 290 akcija Narodne banke, po 500 din. nominalne vrednosti, sa kamatnim kuponom br. 6 i dividendnim kuponom br. 2; 30 akcija Beogradske zadruge po 250 din. nominalne vrednosti, sa kuponom br. 13; 247 akcija Beogradske trgovačke banke po 100 din. nominalne vrednosti, sa kuponom br. 19; 682 akcije Prometne banke po 100 din. nominalne vrednosti, sa kuponom br. 18; 100 akcija Zadruga za podizanje zgrada po 100 din. nominalne vrednosti, sa kuponom br. 5; 30 akcija Crnogorske banke po 200 kruna nominalne vrednosti, sa kuponom br. 8; 50 akcija Osiguravajućeg društva Srbija po 200 din. nominalne vrednosti; 7 akcija Leskovačke udeoničke štedionice po 100 din. nominalne vrednosti, sa kuponom br. 10 i 20 komada duvanskih lozova (tačno označenih serija i brojeva) po 10 din. nominalne vrednosti; b) *Nepokretne imovine*, koji su sačinjavale tri velike tzv. *Spasićeve kuće* u najvažnijem trgovačkom centru Beograda, u Knez-Mihailovoj ulici br. 19, 33 i 47. U tim kućama se za izdavanje nalazilo 36 dućana, 46 velikih i manjih stanova i 2 kancelarije. Prva briga i posao zadužbinskog Upravnog odbora bili su sređivanje i popravka nepokretnih imanja, koja su iz rata izašla znatno oštećena. Čist prihod od zadužbinskih imanja tek je kasnije mogao da se koristi za privredni razvoj Srbije.

Prema želji Nikole Spasića izgrađena su:

Bolnica u Beogradu – Gradska ili Opštinska bolnica – jedno vreme u narodu poznatija kao Spasićeva bolnica, koja je svečano osvećena i predata Beogradskoj opštini 15. septembra 1935, a prve pacijente primila je 11. decembra te godine. Zadužbina je za njenu izgradnju obezbedila sumu od 5.284.177 dinara;

Bolnica u Kumanovu, svečano osvećena 16. juna 1935, a potpuno opremljena za prijem prvih pacijenata 11. jula 1935. godine. Zadužbina je za njenu izgradnju obezbedila 1.382.022 dinara;

Bolnica u Krupnju, građena identično kao bolnica u Kumanovu. Njena izgradnja započeta je jula 1934. godine, odnosno samo nekoliko meseci nakon početka gradnje

*Dom Srpskog narodnog
invalidskog fonda
„Sveti Đorđe”,
Knez Mihailova br. 37*

*Gradska bolnica u
Beogradu
(danas Kliničko bolnički
centar „Zvezdara”)*

*Bolnica u Kumanovu
zadužbina
Nikole Spasića*

*Bolnica u Kumanovu
(glavni ulaz)*

*Dom za stare i iznemogle
građane u Knjaževcu*

*Novo kuća Zadužbine
Nikole Spasića u ulici
Knez Mihaila br. 47*

bolnice u Kumanovu. Zbog birokratskog rada Drinske banovine, kojoj je Zadužbina stalno odobrala nove i nove kredite, za njenu izgradnju utrošeno je 1.490.550 din., a završena je 1936. godine;

Dom za iznemogle i sirote građane u Knjaževcu, sazidan i osvećen krajem maja 1935. a u julu primio prve štićenike. Brigu o njegovom daljem održavanju preuzela je na sebe Moravska banovina. Za izgradnju ovog doma Zadužbina je izdvojila 810.000 din.;

Zgrada u Knez-Mihailovoj ulici br. 47, pored Gradske bolnice, koja je imala prioritetni karakter u građevinskoj delatnosti Zadužbine. Već 1928. god. Upravni odbor zadužbine prihvatio je nacrt za njenu izgradnju. Zadužbina je za izgradnju ove velelepne kuće utrošila 19.695.621,58 din.

Sve odluke Zadužbine u pogledu njenog rada na unapređenju privrede obuhvatale su 10 glavnih oblasti delovanja, a to su: 1. *Osnivanje pokretnih (ambulantnih) domaćićkih škola* 2. *Priredivanje jedne stalne pokretne poljoprivredne izložbe svake godine* 3. *Zasnivanje sortimentnih voćnjaka* 4. *Sađenje vinograda stonim sortnim grožđem* 5. *Mere za poboljšanje izrade raznih vrsta sireva i kajmaka* 6. *Gradenje silo-jama za ukiseljavanje stočne hrane i đubrišta za valjano negovanje stajskog đubreta* 7. *Priredivanje tečajeva za razumno i napredno pčelarstvo* 8. *Priredivanje tečajeva za proizvodnju ranog i poznog povrća i voća* 9. *Pomaganje srpskog privrednog društva „Privrednik”* i 10. *Izdavanje „Privrednog letopisa Zadužbine Nikole Spasića”*.

Iako to ne spada u posebne zasluge Upravnog odbora Zadužbine Nikole Spasića, treba naglasiti da je Sud opštine grada Beograda na sednici od 1. decembra 1929. god. odlučio da se, „u znak zahvalnosti velikom dobrotvoru”, dotadašnja Trgovačka ulica u Beogradu nazove Ulica Nikole Spasića.⁷ Krajem 1932. god. tako je postupio i Sud opštine kumanovske. Na svečanoj odborskoj sednici povodom objavljivanja vesti o zidanju bolnice u Kumanovu doneta je odluka da se jednoj od glavnih ulica u Kumanovu da ime Nikole Spasića.

Zadužbina Nikole Spasića je 1939. god. imala za 3% veći kapital od Nobelove („Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive” u: *Neprofitni sektor u Srbiji i Crnoj Gori*). Posle dvadeset godina uspešnog rada dočekala je Drugi svetski rat i nastavila svoj rad, koliko je to bilo moguće. Ministarstvo prosvete 17. aprila 1942. godine smenjuje dotadašnji Upravni odbor Zadužbine i postavlja Komesarsku upravu. Iz Drugog svetskog rata

Zadužbina izlazi gotovo neoštećena. Nijedno bombardovanje Beograda nije nanelo znatnija oštećenja nepokretnoj imovini, tako da je bilo moguće nastaviti rad. Postoji zabeležen podatak da je Keramičko odeljenje Akademije primenjenih umetnosti u Beogradu otvoreno tek 1950. godine, zahvaljujući pomoći koju je pružila Zadužbina Nikole Spasića.

Sofronijević (1995) postavlja pitanje o tome kako se danas izvršava testament velikog srpskog dobrotvora Nikole Spasića. Zadužbina Nikole Spasića podelila je sudbinu ostalih zadužbina, odnosno privatnog vlasništva i potpala pod *Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji* (1945) i pod *Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta* (1960). Kada je sačinjavao svoj testament, Nikola Spasić nije poznao instituciju nacionalizacije, tako da od nje nije ni mogao da zaštiti svoju imovinu zaveštanu srpskom narodu. Dogodilo se da neko „u ime naroda” nacionalizuje imanja koja su vlasništvo naroda, odnosno da razvlasti Zadužbinu Nikole Spasića.

*Zadužbina Nikole Spasića
Knez Mihailova 33,
Beograd*

Zadužbina, ili bolje rečeno zadužbine Nikole Spasića pravi su primer korporativne filantropije na nivou države Srbije kao celovite društvene zajednice. Spasić je odlučio da svoj celokupni kapital stečen kroz veletrgovinu, gotovo isključivo realizovanu u Srbiji, zavešta za opštu korist i razvoj važnih oblasti društvenog života: *socijalne politike*, kroz humanitarni i dobrotvorni rad i podršku marginalizovanim grupama, kao što su osobe sa invaliditetom – ratni vojni invalidi i stare osobe, zatim obrazovanje i prosvetavanje ženske omladine na selu, kao i uspostavljanje kompletne zdravstvene infrastrukture u nekoliko gradova; *privrede* – kroz sistematsko podsticanje razvoja poljoprivrede, naročito voćarstva i vinogradarstva u Srbiji. Zaduzbina Nikole Spasića je po svom obimu i značaju jedno od najuspešnijih „neprofitnih preduzetničkih postignuća”⁸ svog perioda, jer je imala razgranate delatnosti, dobro ustrojen sistem „oplodnje” osnovnog kapitala i njegovog ulaganja u prioritetne razvojne potrebe tadašnje Srbije. Ova zaduzbina može da bude model za uspostavljenje aktuelnog koncepta zaduzbine u Srbiji kao tranzicionoj državi sa tendencijom napretka ka evropskim i svetskim integracijama.

8 *Neprofitno preduzetničko postignuće* je kovanica upotrebljena u ovom kontekstu da bi se označilo poslovanje zaduzbine koja brine o uvećanju svog osnovnog kapitala, brižljivo čuva glavnica, stvara višak vrednosti i ulaže ga u prioritetne društveno korisne svrhe.

6.2. Plemenitost i emancipovanost jedne Novosatkkinje

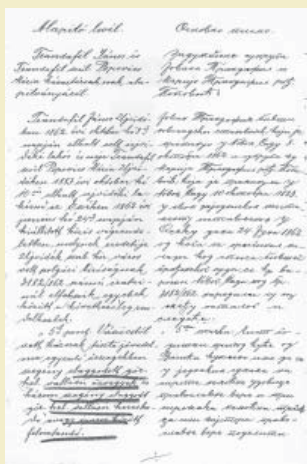
*Ja sam u čitavom svom veku
samo jedan dan bila siromašna...
Kad se setim tog dana
onda osetim šta je glad i sirotinja
- i zato ja činim i pomažem sirotinju.
(Marija Trandafil)*

Marija Trandafil (1811/1816–1883) rođena je u uglednoj ćurčijskoj porodici Popović. Postoji nedoumica oko toga koje je godine došla na svet. Prema različitim izvorima navodi se da je rođena od 1811. do 1816. Zna se da je bila pismena i sa „osobitim razumevanjem” čitala knjige na nemačkom jeziku. Kao vrlo mlada ostala je bez roditelja i postala štićenica rođaka – porodice bogatog trgovca Hadži Kirija Nikolića iz Osijeka, tadašnjeg Oseka. Prema trgovačkoj filozofiji brak je dobar posao, pa su rođaci Mariju već sa 16 godina udali za svog delovođu Jovana Trandafila, starijeg više od 20 godina od nje. Trandafil su bili posrbljena porodica grčkog porekla. Zahvaljujući mirazu koji je Marija donela u brak počeli uspešni trgovački poslovi Trandafilovih (Vidanović, 2004). Pored značajnog kapitala za razvijanje trgovine krznom, Jovan Trandafil je ovom ženidbom stekao pravo za naseljavanje u Novom Sadu i status slobodnog građanina varoši. Tada je kupio kuću u Glavnoj ulici u koju se uselio sa suprugom. Veoma brzo je uspešnom trgovinom udvostručio svoj kapital. Zarađeni novac bračni par je pametno ulagao, pre svega u kupovinu kuća, ali su i obilato poklanjali novac sirotinji i kulturnim ustanovama. Međutim, bračni par Trandafil je iskusio da bogatstvo nije nužno i garancija sreće. Jedno za drugim su im umrla deca, Sofija i Kosta, kao i Marijina braća. Marija je postala naslednica čitave imovine porodice Popović. Porodična nesreća nije joj oduzela energiju, već ju je podstakla da se još više posveti zbrinjavanju siromašnih i da tako nađe smisao života i posle velike tragedije koja ju je zadesila. Ubrzo joj je umro i suprug, ali ona ni tada nije posustala. Tokom dve decenije sama je radila i uvećavala bogatstvo.

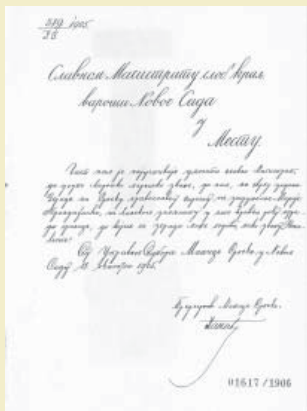
Testamentom iz 1860. bračni par Trandafil je veliki deo imovine ostavio u dobrotvorne svrhe. Nakon smrti Jovana Trandafila, Marija se vratila u svoju rodnu kuću „Kod ikone”, gde je ostala do kraja života. Tela Trandafilovih pokopana su u kripti Nikolajevske crkve u Novom Sadu. Ta crkva je tokom bombardovanja 1849. potpuno uništena i Marija ju je iz temelja podigla. Takođe je podigla i jermensku

Marija Trandafil
1811/1816–1883

Prva strana osnivačkog pisma zadužbine supružnika Jovana i Marije Trandafil, rođenje Popović

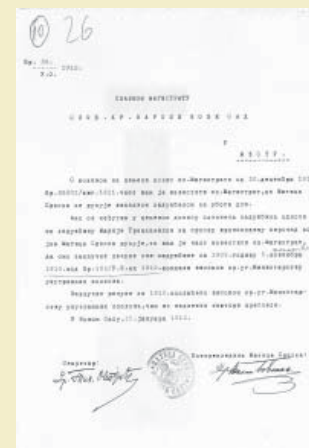
Molba Matice Srpske Magistratu za dodelu Hanskog placa za gradnju doma za "Srpsku pravoslavnu siročad" iz zadužbine Marije Trandafil (1906. godina)

crkvu koja se nalazila na današnjem Bulevaru Mihajla Pupina. Nakon smrti Marije Trandafil, u lokalu kuće „Kod ikone” – današnja Zmaj Jovina ulica broj 16 – otvorena je čuvena apoteka „Kod spasitelja”, a od 1913. godine tu je radila Popovićeva apoteka koja je nacionalizovana polovinom 20. veka.

Bogata udovica Marija Trandafil zaveštala je za života, 1878. godine svoju imovinu, kuće i zemlju. Kada je umrla, naslednici njenih dobara postali su Matica srpska i Crkvena opština. Danas malo ljudi zna da su i kuće u Zmaj Jovinoj 8, 16 i 17, Pašićevoj 1, Dunavskoj 16 i Miletićevoj 17 bile njeno vlasništvo. Na tim zgradama nema obeležja s imenom Marije Trandafil. Vrednost zaveštanja Marije Trandafil procenjena je na 700.000 forinti (Videnović, 2004). Najveće zaveštanje Marije Trandafil je Fond *Zavodi Marije Trandafil za srpsku pravoslavnu siročad u Novom Sadu*, kojima prema testamentu rukovodi Matica srpska. U toj zgradi se danas nalazi Matica srpska. Uz pomoć ovog Fonda mnogi đaci novosadske Srpske gimnazije dobili su stipendiju. Prema testamentu, gradnja dobrotvorkine zadužbine trebalo je da počne čim kapital naraste na 300.000 forinti (Lazović, 2006). Međutim, tek 1908. izabran je projekat novosadskog graditelja Momčila Tapavice (1872–1949), kojeg je svojim potpisom overio tadašnji predsednik Matice srpske Antonije-Tona Hadžić. Građevinski odbor je dozvolu izdao godinu dana kasnije, kada je arhitekta doradio svoje planove. Tada je došlo i do promene ukupnih troškova – prema prvobitnom predračunu iznosili su 397.000 kruna, ali su narasli na gotovo pola miliona. Na licitaciju za izvođenje građevinskih radova stiglo je 35 ponuda, a posao je poveren Ferencu Rajhlu za 420.600 kruna (Lazović, 2006). Palata u pseudoklasicističkom stilu, na uglu starog Žitnog trga i Han ulice u potpunosti je završena 1912. god. Njena reprezentativnost često je zbunjivala građane, jer su neskrivenu raskoš teško mogli da povežu sa uvreženim predstavama o izgledu siroćišta. Međutim, mada je zaista bila namenjena siromašnoj deci i deci bez roditelja, ustanova je bila organizovana po principu koledža, kakvi su tada postojali širom Evrope (Lazović, 2006). O poštovanju strogih pravila reda, rada i discipline starao se pre svega direktor, čiji je prostran i luksuzan stan bio pored samog glavnog ulaza. U prizemlju i na spratu nalazile su se dve sale za gimnastiku i prigodne svečanosti, te više velikih kolektivnih spavaćih soba s kupatilima i garderobama. Na spratu su bili stanovi vaspitača i svečani salon. Postojala je i soba koja je služila kao karantin za bolesne mališane. Nakon otvaranja *Siroćadskog doma* upisan je mali broj pitomaca, ubrzo je izbio Prvi svetski rat, pa je zgrada više godina služila za smeštaj vojnika različitih armija.

Kad je 1864. Matica srpska iz Pešte preseljena u Novi Sad, četiri puta je menjala adresu, a najpoznatije sedište bila je spratna kuća na glavnom gradskom trgu. Ta kuća je kasnije srušena da bi bila probijena ulica koja izlazi na Bulevar kraljice Marije. Na sednici Skupštine Matice srpske 1928. god. odlučeno je da se najstarija srpska kulturna institucija trajno useli u *Trandafilkin zavod*, čiji je enterijer morao da bude znatno izmenjen za potrebe novog korisnika. Radi proširenja biblioteke zgrada je s dvorišne strane dograđivana posle Drugog svetskog rata. Novo krilo je projektantsko rešenje novosadskog arhitekta Milana Marića. Ipak, nije zaboravljena plemenita zamisao Marije Trandafil, pa je Matica od gradskih vlasti ubrzo dobila dozvolu da na Sajlovu, na zadužbinskom placu od 30 jutara, podigne novo utočište za siromašnu decu i decu bez roditeljskog staranja. Projekat njihovog doma, ekonomske zgrade i stana za upravitelja potpisao je inženjer Milivoj Matić, a prvih 12 mališana bez roditelja uselilo se već 1930.

Neki autori Mariju Trandafil smatraju najvećom srpskom dobrotvorkom. Kako navodi Videnović (2004), u knjizi *Znameniti Srbi 19. veka* Andre Gavrilovića ona je ovako objašnjavala razloge svoje plemenitosti, nesebičnosti i širokogrudosti: „Ja sam u čitavom svom veku samo jedan dan bila siromašna, a to je bilo kad smo 1849. pri požaru novosadskom bežali, te smo u Varadinu gradu pri zatvorenim kapijama morali gladovati, jer ni za koje novce ne mogasmo ništa od jela nabaviti. Kad se setim tog dana, onda osetim šta je glad i sirotinja – i zato ja činim i pomažem sirotinju.” Ime poznate, umešne i uspešne žene, „Novosatkinje”, njen život i delo, našli su mesto u drami *Marija Trandafil, najveća dobrotvorka u Srba*. Ova drama autorke Ljiljane Madžar-Stojković (2004) oživljava sliku koju je Marija Trandafil ostavila za sobom. U vreme kad pojam ženske emancipacije nije ni postojao, ova neobična žena je samostalno radila i stvarala, uvećavala porodično bogatstvo i iskazala veliku plemenitost zaveštavajući sve što je imala za školovanje i prosvetavanje onih prema kojima život nije bio milosrdan. Da je Marija Trandafil kojim slučajem naša savremenica, smatrali bismo je uspešnom poslovnom ženom koja ima svest o važnosti društveno odgovornog poslovanja i kroz korporativnu filantropiju iskazuje svoju društvenu angažovanost.

**Obaveštenje Društva
Matice Srpske Magistratu
da ono raspolaže
samozadužbinom Marije
Trandafil za srpsku
pravoslavnu siročad
(1912. godina)**

6.3. *Prosvetiteljski duh valjevskog trgovca*

*Želja je pak moja da ostavim spomen
posle sebe i da učinim zadužbinu.*
(Radovan Lazić)

Radovan Lazić
1834–1884

Radovan Lazić (1834–1884), trgovac iz Valjeva, potiče iz vrlo siromašne porodice koja nije bila u mogućnosti da ga školuje, tako da je već sa trinaest godina otišao u Beograd da uči terzijski zanat. Posle tri godine postao je kalfa i ostao da radi u Beogradu. Nakon godinu dana uvideo je da su mu tu mogućnosti za zaradu skromne i vratio se u Valjevo. Stupio je u ortakluk sa jednim imućnim trgovcem, a posle tri godine zajedničkog rada uspeo je da započne samostalnu trgovinu. Budući da je naporno i pošteno radio stekao je ugled u Valjevu, ali i mnoge neprijatelje među drugim trgovcima koji su više negovali zavist nego preduzetnički duh. Zavidljivi pojedinci pokušavali su da mu neosnovano pripisuju finansijske i političke špekulacije. Ipak, većina Valjevaca je prepoznala njegovo poštenje i preduzetništvo i ukazali su mu poverenje – terzijski esnaf ga je izabrao za svog starešinu; 1859. godine biran je za starešinu Valjevske crkve, a 1865. za odbornika Valjevske opštine. Za predsednika Opštine biran je dva puta – 1867. i 1868. godine. Kada je 1868. god. održana Velika narodna skupština u Topčideru, bio je na njoj poslanik iz Valjeva.

Već kao odbornik Radovan Lazić se isticao velikim brojem konstruktivnih ideja o mogućnostima za poboljšanje kvaliteta života u lokalnoj zajednici, kao što su uređenje opštinskog zemljišta, pošumljavanje i nabavka prvog šmrka za gašenje požara. Kad je postao predsednik Valjevske opštine, uveo je ono što bi se modernim rečnikom moglo označiti kao medijacija u sporovima oko dugovanja i prepuštao je članovima Opštine da to vode, a on se starao da se dogovoreno što pre izvrši. Pored toga, doneo je razne odluke značajne za život lokalne zajednice, kao što su: zabrana besposličarenja i pijančenja tokom radnih dana; organizovanje opštinskih javnih radova koje su obavljali prekršioci prethodne zabrane; podsticanje građana da sami vode računa o javnom redu i miru; sadnja drveća u svim gradskim ulicama; izgradnja školske zgrade o trošku Opštine Valjevo u kojoj je otvorena niža gimnazija i druge aktivnosti. Neke od njegovih ideja, kao što je osnivanje Sirotinjskog fonda Opštine Valjevo, koji bi na osnovu dobrovoljnih priloga građana podržavao školovanje dece bez roditelja, nisu realizovane jer njegovi imućni sugrađani nisu iskazali praktičnu spremnost da ulažu u takav fond.

Najznačajnije što je učinio za Valjevo bilo je osnivanje *Valjevske štedionice*. Zahvaljujući čestim trgovačkim putovanjima, Radovan Lazić se sa institucijom štedionice sreo prvi put u Pančevu, 1868. god. Po povratku u Valjevo sazvaio je Zbor i obavestio građane o ideji osnivanja štedionice. Ideja je dobro prihvaćena, ali, s obzirom na to da je bilo predviđeno da osnovni kapital od 5.000 dukata bude formiran iz esnafskih kasa, većina članova esnafa nije pristala da se njihov novac uloži u Štedionicu. Zahvaljujući velikoj upornosti Radovana Lazića, Štedionica je ipak formirana 1875. godine. Doduše, njena pravila su nešto izmenjena i njen osnovni kapital je iznosio 1.000 dukata, a sakupljen je prodajom akcija i deonica. Lazić je bio predsednik Štedionice od njenog osnivanja pa sve do svoje smrti.

Kada je uvideo da mnogi njegovi korisni predlozi ne mogu da se ostvare zbog već poslovične nesloge u njegovoj lokalnoj zajednici, Radovan Lazić je 1883. godine samostalno osnovao svoj *Književni fond*.

Navedeni podaci ilustruju kako je Lazić ne samo odlučio da formira Fond, već i do detalja osmislio pravila njegovog funkcionisanja. I pored toga, od svih delova Lazićevog testamenta upravo je *Književni fond* najduže čekao na izvršenje. Naslednici, braća Lazić, 1907. god. su sumom od 1.200 din. upotpunili glavnice Fonda do predviđenih 10.000 din. u srebru. Prve knjige su nagrađene 1908. god.: *Život i rad pok. Radovana Lazića* profesora Milana P. Zarića i *Počeci slovenske istorije* profesora M. Tomanovića. Po jedan primerak tih knjiga, u skladu sa tadašnjim pravilima, poslat je Ministarstvu prosvete. Hronološki sledeći podaci o Književnom fondu Radovana Lazića nalaze se tek 1924. god. u pismu kojim poglavar sreza Valjevskog izveštava Ministarstvo prosvete – Zadužbinsko odeljenje da u Valjevskoj gimnaziji postoji Književni fond Radovana Lazića, trgovca iz Valjeva koji raspolaže imovinom od 26953 din., da je ta suma „na priplodu” kod Valjevske štedionice i da Fondom rukuje direktor Valjevske gimnazije sa profesorskim savetom. Iz iste godine je i dokument Prve realne gimnazije u Valjevu, kojim se potvrđuje postojanje Književnog fonda Radovana Lazića, trgovca iz Valjeva. Dokument se čuva u Arhivu Srbije u Beogradu. Braća Lazić, naslednici pok. Radovana, 1931. god. obaveštavaju Nastavnički savet Valjevske gimnazije o izmeni pravila Književnog fonda Radovana Lazića, prema kojima Fond od tada može da nagrađuje i potpomaže izdavanje knjiga na celoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije, jer se „naša otadžbina proširila u veliku Jugoslaviju”. Potvrđuju da se nagrada isplaćuje u iznosu od 300 zlatnih dinara

ili po kursu švajcarskog franka (1 švajcarski franak = 11 dinara). Poslednji dokument o Književnom fondu je obaveštenje koje je direktor Prve realne gimnazije u Valjevu dostavio Ministarstvu prosvete – Zadužbinskom odseku, 7. jula 1941. god. da od 1923. god. nije dodeljivana nagrada iz ovog Fonda, kao i da je 31. decembra 1940. godine, prema podacima iz štedne knjižice kod Valjevske štedionice, budžet Fonda iznosio 75.696,50 din. Dalja sudbina ovog Fonda, kao i mnogih drugih, potpuno je nepoznata.

Izvesno je da suma od 10.000 dinara u srebru, koja je predstavljala početni kapital Fonda, nije mogla značajno da unapredi razvoj srpske književnosti, ali zaslužuje posebnu pažnju i poštovanje, jer je Lazić kao čovek skromnog obrazovanja, ali obdaren inteligencijom i odličnim razumevanjem tadašnjih društvenih prilika i razvojnih potreba Srbije, prepoznao važnost ulaganja u kulturu i prosvetisanje. On je shvatio da ukupni napredak države i svakog pojedinca ne počiva samo na sticanju materijalnog već i duhovnog bogatstva. Iako Lazić nije znao za pojam *socijalni kapital*, praktično je uspostavio osnovu za investiranje upravo u tu oblast.

6.4. *Knjiga umesto mača*

*Sve moje imanje neka se upotrebi
za izdavanje naučnih i moralnih knjiga.*
(Nikola Čupić)

Nikola Čupić
1836–1870

Nikola Čupić (1836–1870) rodio se u Šapcu, u porodici Kurtović, ali je tokom školovanja uzeo prezime majčine porodice, pošto mu je majka Vasilija bila kći Stojana Čupića, čuvenog Zmaja od Noćaja. Tako je ostao zapamćen pod dedinim prezimenom. Verovao je da jedino kroz vojničku karijeru može da bude dostojan naslednik svoga dede i 1851. god. se upisao u Artiljerijsku školu. Bio je vrlo uspešan, naročito se isticao u matematici i nacrtnoj geometriji i školovanje je završio kao treći u generaciji. Brzo je napredovao u karijeri – 1863. god. je unapređen u kapetana I klase. Pored vojničkog imao je široko opšte obrazovanje, a posebno se interesovao za literaturu o spiritualizmu i materijalizmu. Kao ugledni građanin, bogat i čuvenog porekla, ženidbom je ušao u vladarsku porodicu Obrenović. Oženio se Herminom ili Đermilom, kako su je svi zvali, ćerkom gospodar Jovana. Međutim, Nikola nije imao političkih ambicija, u potpunosti je bio posvećen vojničkom pozivu. Nažalost,

već u vreme ženidbe imao je početne probleme sa grudoboljom ili tuberkulozom. Brak mu je doneo veliko razočarenje, tako da se uz dozvolu crkve razveo od supruge. Po savetu lekara, koji su u to vreme verovali da samo suv i izuzetno topao vazduh leči tuberkulozu, otišao je preko Francuske u Alžir i nastanio se u mediteranskoj luci Oranu. Klima mu nije prijala, njegovo zdravstveno stanje se ubrzo pogoršalo i umro je 31. januara 1870. u svojoj trideset četvrtoj godini. Srbija je njegovom smrću izgubila darovitog i školovanog oficira, ali je dobila *Zadužbinu Nikole Čupića* koja je, kao što je njen osnivač predvideo, „doprinela razvoju i opstanku srpskog književnog jezika mnogo više nego bojni mačevi” (Sofronijević, 1995). U Oranu, pred samu smrt, Nikola Čupić je 8. januara 1870. godine napisao svoj testament iz koga je najvažnija rečenica: „Sve moje imanje neka se upotrebi na izdavanje moralnih i naučnih knjiga” (Sofronijević, 1995).

Čim je dobio obaveštenje iz Orana o Čupićevom testamentu, ministar prosvete i crkvenih dela Kneževine Srbije Dimitrije Matić odredio je 21. oktobra 1871. dvanaest članova komisije čija je dužnost bila da utvrde stanje Čupićeve zaostavštine i postupe prema odredbama testamenta. Ta komisija je kasnije prerasla u Odbor Čupićeve zadužbine. U taj prvi odbor pozvani su dr Josif Pančić, Čedomilj Mijatović, Stojan Bošković, Sava Sretenović, Kosta Protić, Đorđe Maletić, Jovan Anđelković, Stojan Novaković, Milivoje Prajzović, Mata Karamarković, Jovan Pavlović i Kosta Marinković. Prema podacima koje navodi Sofronijević (1995), presudom br. 9719 Okružnog suda u Šapcu od 15. jula 1874. godine presuđeno je da se iz mase pokojnikove zaostavštine izmire razni dugovi i zaveštani legati. Čupićeva zaostavština sastojala se ne samo od gotovog novca već i od nepokretnosti. Odbor je stoga najpre naložio da Sava Sretenović i Kosta Protić utvrde tačno stanje imovine kojom se raspolaže, pa da se tek onda izradi statut Zaduzbine. Kako zadužbinski novac ne bi „ležao” i čekao rešenje sporova, Odbor je rešio da ga do donošenja statuta izda pod interes sa 10% kamate i to na četiri godine. Legate i ostale prijavljene poverioce Odbor je odmah izmirio, ali je sa Stefanom Radovanovićem, zakupcem šabačke mehane, koja je bila Čupićevo vlasništvo, vođena duga parnica koja se završila na štetu Zaduzbinskog fonda.

Prema raspoloživim podacima, Fond Zaduzbine Čupićeve 31. januara 1875. godine imao je kapital od 6.000 dukata cesarskih koji je predat Upravi fondova na rukovanje. Na kraju prvog sastanka Odbora odlučeno je takođe da se objavljivanje zapisnika smatra javnim oglasom i pozivom književnicima koji žele da im se dela

izdaju o trošku zadužbine. Taj prvi Odbor doneo je 22. decembra 1874. godine *Uredbu Odbora Zadužbine Čupićeve*. Tako je Zadužbina Nikole Čupića započela svoj dugotrajni, plodonosni rad. Odbor je među svojim članovima birao predsednika, delovođu, odnosno sekretara i blagajnika Odbora. Za 65 godina rada Zadužbine Nikole Čupića predsedničku dužnost su obavljali: Milan Đ. Milićević sa prekidima 35 godina, Stojan Novaković 4 godine, Ljubomir Kovačević 2 godine, Dobrosav Ružić 8 godina i Tihomir P. Đorđević 20 godina. Sekretari ove značajne ustanove bili su takođe istaknuti pojedinci: Svetislav Vulović, Stojan Novaković, Mita Rakić, Živojin P. Simić i Uroš Džonić. Blagajnom su rukovali za sve vreme rada Zadužbine bez ijednog propusta ili primedaba Sava Sretenović, Kosta S. Protić, Živojin P. Simić i Uroš Džonić. Najduže u radu Odbora zadužbine proveo je Čeda Mijatović i to od njegovog osnivanja pa do svoje smrti – punih 58 godina. Rad u Odboru bio dobrovoljan i bez ikakve nadoknade.

Iz zapisnika sa sastanka Odbora početkom 1877. vidi se da je odlučeno da se izdaje poseban časopis o radu Zadužbine, pod nazivom *Godišnjica Čupićeve zadužbine* i da bude zadužbinsko izdanje. Predviđeno je da se tu prvenstveno štampaju godišnji izveštaji o radu Odbora i raznovrsni obrazovni tekstovi koji će biti pristupačni širokom krugu čitalaca. Odlučeno je da tekstove za prvu svesku *Godišnjice* napišu članovi Odbora. Uspostavljena su određena pravila za pisanje i objavljivanje tekstova, kao što su: obavezno recenziranje, autorski honorar po tabaku, maksimalni obim teksta, karakter tekstova koji će se objavljivati itd. Odlučeno je i da se *Godišnjica* izdaje svake godine do dana smrti Nikole Čupića – u januaru, po starom kalendaru, odnosno u februaru po novom. Prema podacima iz različitih izvora, prva knjiga *Godišnjice* prodavana je u knjižarama u Beogradu, Novom Sadu i Pančevu po ceni od 2 dinara za Srbiju i 1 forinte za Austro-Ugarsku. Učenicima i studentima *Godišnjica* je prodavana za 50% jeftinije do kraja njenog izlaženja. Primerici *Godišnjice* poslani su srpskim i stranim redakcijama radi oglašavanja. Tiraž prve knjige *Godišnjice* iznosio je 600 primeraka.

Odbor Čupićeve zadužbine odlučio je 1880. godine da se svakog 31. januara – na dan smrti Nikole Čupića – održi svečana javna sednica i parastos osnivaču Zadužbine, a da se od rektora Velike škole za taj dan zatraži svečana sala. Te svečane sednice održavane su, prema podacima do kojih je došla Sofronijević (1995), sve do izbijanja Drugog svetskog rata, tj. do 1941. godine. Preko Ministarstva inostranih dela Odbor je tokom 1907. godine pokušao da u Oranu pronađe posmrtnu ostatku Nikole

Čupića i da ih prenese u otadžbinu. Nažalost, to nije bilo moguće, jer su groblje na kojem je bio sahranjen, kao i znatan deo Orana, razoreni u velikim zemljotresima 1890. i 1891. godine.

Književna dela koja je prvih godina svoga rada izdavala Zadužbina Nikole Čupića bila su uglavnom patriotsko-poučna i naučno-popularna, dok se kasnije pretežno posvećivala pažnja književno-naučnom sadržaju. *Godišnjica* postaje važan književni almanah. Recenzenti dela i članaka koje je objavljivala Zadužbina Čupićeva birani su među najjemenitijim stručnjacima toga vremena. To su bili: Laza K. Lazarević, Milutin Garašanin, dr Vladan Đorđević, Milan Kujundžić-Aberdar, dr Laza Dokić i mnogi drugi. Prva knjiga *Godišnjice* štampana je kao VIII knjiga izdanja Zadužbine. *Godišnjica* postaje najvažnije zadužbinsko izdanje. S obzirom na to da je izlazila iz štampe jednom godišnje, štampano je svega pedeset knjiga. Postoje podaci da je *Godišnjica* poručivana iz svih važnijih svetskih centara, kao što su Petrograd, Pariz, Njujork, zatim Zagreb, Split, Skoplje i mnogi drugi gradovi. U *Godišnjici* br. XLIX objavljen je podatak da je do tada štampano 435 priloga i to po strukama iz: istorije 187, istorije književnosti 84, folkloru 57, prava 26, pedagoških nauka 9, geografije 57, filozofije, filologije i drugih oblasti 15. *Godišnjica* se pominje u mnogim naučnim knjigama, časopisima i raspravama, što dokazuje da se nametnula kao neophodan i najbolji almanah svoga vremena. Zadužbina Čupićeva nije imala predviđena sredstva za smeštaj arhive, ni magacinski prostor za svoja izdanja, pa je za tu svrhu korišćen prostor Srpske kraljevske akademije, Srpske književne zadruge i Univerzitetske biblioteke. Za sve vreme rada Zadužbina Čupićeva izdala je 33 knjige posebnih izdanja i 50 *Godišnjica*.

Sofronijević (1995) navodi da je posle Drugog svetskog rata Rešenjem Saveta za prosvetu, nauku i kulturu Vlade NR Srbije od 11. juna 1958. god. Zadužbina Nikole Čupića stavljena pod upravu Zadužbinskog odeljenja tog Saveta i da njenu imovinu sačinjavaju: 1) 11.010 dinara kod Narodne Banke FNRJ Centrala za NR Srbiju i 2) Sva izdanja *Godišnjice*. U tom rešenju stoji i da Zadužbinu treba uvesti u Registar zadužbina NR Srbije koji se vodi kod Zadužbinskog odseka.

Ova Zadužbina je upečatljiv primer individualne filantropije u oblasti kulture, prosvete i nauke. Sam darodavac je za vreme svog kratkog života razumeo moć prosvetavanja, a njegova Zadužbina je zahvaljujući uspešnom upravljanju uradila toliko na afirmaciji srpske kulture u samoj zemlji i širom sveta da je prevazišla okvire

vremena u kome je delovala. Pored dela koje je almanah *Godišnjica* objavljivao, od posebnog značaja je to što su njena redakcija, recenzenti i saradnici bili najjeminentnije javne ličnosti doba u kome je izlazila, tako da je okupljala intelektualnu elitu Srbije tog doba.

6.5. *Za obrazovanje žena*

*Hoću da to imanje upotrebi se
na zidanje jedne Više Ženske Škole u Šapcu.*
(Stana Milanović)

Stana Milanović
1867–1891

Stana Milanović (1867–1891) rođena je u Šapcu, u porodici trgovca Ostoje Filipovića. Udala se za Mijata Milanovića, trgovca iz Šapca, vrlo mlada se razbolela i umrla u 25. godini. Imala je jednog brata, Stanka Ostojića, koji je, očigledno, uzeo prezime po očevom imenu i koji je, kao i Stana, umro veoma mlad. Ova „obična žena” je svoju imovinu zaveštala „na više vaspitanje i školovanje ženskog podmlatka” (Šašić, 1998). Pred kraj života, 14. juna 1891. godine, sastavila je testament u kojem najznačajniji deo glasi:

„Znajući da svaki, ko se rodi, mora umreti, i želeći da moje imanje posle moje smrti upotrebi se na dobrotvorne celji, što je i želja mog jedinog brata Stanka Ostojića biv. trg. bila od kog sam to imanje i nasledila, ja hoću da učinim poslednju naredbu o upotrebi tog imanja moga, pa prizvavši potrebne svedoke i pisca testamenta, ovde izjavljujem i zapisujem da je moja poslednja volja, da posle moje smrti moje imanje ovako upotrebi se kao što ću ovde zapisati.

Ja imam kuću i plac u Šapcu do Stanke Ostojičke, Sime Trojanovića i ulice, magacin u Šapcu kraj Save i zemlju u Belotiću, koje je moj brat kupio kao imanje braće Gligorića, i dve hiljade dukata, koje je moj brat mome mužu dao u radnju, kao i četiri stotine dukata, koje je moj brat dao mome mužu za miraz.

Sve to imanje, osim ranije prodatih zemalja Josifoviću, hoću da do svoje smrti uživa moj muž Mijat, a čim ja i moj muž Mijat umremo, hoću da to imanje upotrebi

se na zidanje jedne Više Ženske Škole u Šapcu, koja će imati natpis: *Zadužbina Stanka Ostojića iz Šapca i njegove sestre Stane, supruge Mijata Milanovića, trgovca iz Šapca...*⁹

Ubrzo po sastavljanju testamenta, 19. avgusta 1891. god., Stana je preminula. Prema podacima iz tadašnje lokalne štampe, celo imanje koje je Stana zaveštala kao zadužbinu procenjeno je na 100000 din. (Šašić, 1998). Na osnovu testamenta formiran je Fond Stane Milanović. Fond je mirovao nekoliko godina, tako da od izgradnje škole nije bilo ništa. Zanimljivo je da je u Šapcu, kao značajnom privrednom i kulturnom centru Srbije u XIX veku, 1894. god. uz odobrenje Ministarstva prosvete ostovrena Viša ženska škola (Tomović, 1997), ali je ona zbog finasijskih poteškoća radila samo godinu dana. Međutim, na zahtev mnogobrojnih Šapčana, Ministarstvo prosvete Kraljevine Srbije odlučilo je da od školske 1904/05. god. u ovom gradu počne sa radom Viša ženska škola. Prema dogovoru sa Ministarstvom, Opština je bila dužna da obezbedi odgovarajući prostor, pa je doneta odluka da se Milanovića kuća u Ulici kralja Aleksandra preuredi i osposobi za školske potrebe (Šašić, 1998). Na godišnjicu smrti Stane Milanović, 19. avgusta 1905, svečano su otvorene nove prostorije, a na čeonj fasadi je otkrivena mermerna ploča sa natpisom: *Srpska kraljevska Viša ženska škola. Zaduzbina Stanka Ostojića i njegove sestre Stane, supruge Mijata Milanovića iz Šapca*. Iako su prostorije bile neodgovarajuće, škola je tu radila do Prvog svetskog rata. U toku rata veliki deo imovine iz Fonda Stane Milanović je uništen – srušeni su magacin na Savi i kuća u Ulici kralja Aleksandra u kojoj je bila Viša ženska škola. Predratna gotovinska sredstva su i dalje čuvana u tadašnjim gotovinskim zavodima. Brigu o imovini preuzeli su starateljski organi. Zemlju u mačvanskom selu Belotiću Uprava Fonda je dala pod zakup Stepanu Smiljaniću, po ceni od 45.500 din. godišnje zakupnine. Fond je ipak uspeo da uz pomoć suda očuva gotovinu koja je 1923. godine iznosila 86.632 dinara, sa 188.924 din. od bonova ratne odštete (Tomović, 1997). Lokalni list *Šabački glasnik* od 18. oktobra 1925. ukazao je na sve nepovoljnije stanje Fonda. Tadašnja uprava Fonda i opštinska vlast nisu pokazivale naročitu posvećenost ostvarivanju poslednje želje Stane Milanović, odnosno nisu obnovile inicijativu za zidanje Više ženske škole u Šapcu. U međuvremenu, u Šapcu je 1925. počela sa radom Podrinjska učiteljska škola. Za relativno kratko vreme broj učenika se značajno povećao, a najviše ih je bilo iz šireg šabačkog područja. Kada je 1929. donet Zakon o učiteljskim školama koji je, pored ostalog, predviđao

⁹ Tomović, M. (1997): *Pedeset godina Ekonomske škole u Šapcu*. Šabac: Ekonomsko-trgovinska škola. Str. 12-14.

i obavezu uspostavljanja internata pri svakoj učiteljskoj školi u roku od pet godina, uprava Podrinjske učiteljske škole je dopisom upućenim Fondu Stane Milanović, 22. novembra 1932. godine, pokrenula inicijativu da se za izgradnju internata iskoriste sredstva iz Fonda: „... Naša škola nema internata, a vreme zakonom predviđeno je na izmaku... to mi je čast zamoliti Upravu Fonda da novcem (kojim raspolaže) podigne internat za ovu školu, pošto je za to i namenjen”¹⁰. Posle tri dana Upravi Fonda se obratio i predsednik šabačke opštine: „Da bi se uspelo da Učiteljska škola ostane i dalje u Šapcu... potrebno je naći mogućnosti da se ostvari internat uz školu. Opština bi mogla za tu celj dati potrebno zemljište za gradnju... Taj Fond raspolaže gotovinom koja je namenjena ostvarenju cilja iz testamenta... koji se... ne razlikuje od gornjeg cilja za podizanje interneta...”¹¹

*Zadužbina Stane
Milanović
današnja Ekonomska škola u
Šapcu*

Članovi Upravnog odbora Fonda Stane Milanović 1932. god. bili su: Dušan S. Konjević, direktor Gimnazije, predsednik Odbora, Mihailo Lj. Simić, upravitelj šabačke osnovne škole, Janko Jovanović, predsednik Okružnog suda, Petar Grozdić, predsednik šabačke opštine i Marko Mitić, protojerej. Uprava je brzo reagovala i obratila se Zadužbinskom odeljenju Ministarstva prosvete, tražeći saglasnost za podizanje internata i obaveštavajući ga da Fond raspolaže gotovinom od 800.000 din., ne računajući nepokretno imanje. Zadužbinsko odeljenje Ministarstva prosvete saglasilo se sa predlogom Upravnog odbora Fonda Stane Milanović. Plac za gradnju obezbedila je Opština, na nekadašnjem Topuzovića imanju, u neposrednoj blizini škole. Gradnja je počela krajem oktobra 1933, a zgrada je završena u leto naredne, 1934. godine. Međutim, zbog nedostatka sredstava za nabavku opreme i inventara, prvi učenici nisu primljeni u jesen 1934. nego tek u septembru 1935. god. Za zidanje Internata upotrebljena su gotovinska sredstva Fonda u iznosu od 800.000 dinara, a za nabavku opreme prodato je još 35 ari zemlje, po ceni od 400.000 din. Novo dvospratno zdanje, sa uvučenim centralnim delom, imalo je u suterenu kuhinju, magacin namirnica, perionicu, peglarnicu i prostor za uređaje centralnog grejanja. U visokom prizemlju nalazili su se prostrana trpezarija, ambulanta, lekarska ordinacija, kancelarija uprave i magacini. Na prvom spratu bile su muške spavaonice i učionice, a na drugom, po istom rasporedu, devojačke (Šašić, 1998). Na zabatu centralnog dela zgrade i danas stoji natpis: *Zadužbina Stane M. Milanović.*

Svečanost povodom otvaranja Internata organizovana je u Podrinjskoj učiteljskoj školi, 25. januara 1936. godine, uz prisustvo izaslanika ministra prosvete Malvine Gogić i brojnih gostiju. Tom prilikom posebno je istaknut „plemeniti gest poč. Stane Milanović, koja je, iako je bila nepismena, neškolovana, ipak bila svesna onih ideala kojima je težila naša nacija u prošlom veku...”¹² Danas je u ovoj zgradi smeštena Ekonomsko-trgovinska škola. Sama zgrada je renovirana 1997. godine.

Po značaju i nameni Zadužbina Stane Milanović prevazilazi svoju materijalnu vrednost. Stana Milanović je kratko i povučeno živela, daleko od važnih društvenih događaja. Da li je zbog suočavanja sa ozbiljnom bolešću bila zrelija i promišljenija od svojih sugrađana/ki ili je na neki drugi način shvatila važnost obrazovanja žena – ostaće večna tajna. Važno je da je iskazala plemenitu nameru da doprinese prosvetivanju ženske dece u svom rodnom gradu. Koliko je to bilo važno govori činjenica da su se u vreme njenog života još uvek mogle na prste izbrojati žene u Srbiji koje su imale

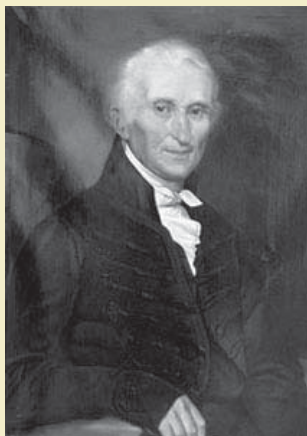

*Spomenik Stani Milanović
na Donjošorskom groblju u
Šapcu*

formalno više obrazovanje. Ilustracije radi, kad je 1863. god. osnovana Viša ženska škola, tadašnji ministar prosvete je za direktorku škole postavio devetnaestogodišnju Katarinu Đorđević, kasnije Milovuk, koja je na Univerzitetu u Odesi stekla diplomu nastavnice i tada bila jedina visokoobrazovana žena u Srbiji (Božinović, 1996). Iako je tadašnja malobrojna srpska inteligencija gotovo u celini insistirala na školovanju ženske dece, otpori tom školovanju bili su jaki i različitog porekla. Preovlađujuće mišljenje, čak i u širim gradskim slojevima, bilo je da devojkama škola nije potrebna, *jer neće biti ni trgovci, ni popovi*. Školovanje ženske dece prvi su prihvatili srpski činovnici i bogati trgovci koji su svoje kćerke slali u inostrane institute, dovodili im privatne učitelje iz Austrougarske ili angažovali profesore gimnazija i Velike škole.

Poslednja volja Stane Milanović, nažalost, nije u potpunosti ispoštovana. Ipak, čak i to delimično ispunjenje namere iskazane u testamentu, ostvareno izgradnjom Internata Podrinjske učiteljske škole, značajno je za obrazovanje žena u Srbiji, jer su korisnice Internata većinom bile siromašne učenice iz raznih mesta u Podrinju.

6.6. *Tekelijanum kao prozor ka Evropi i svetu*

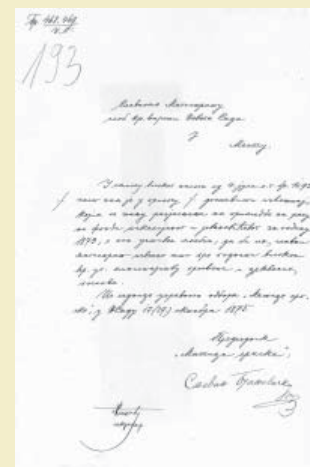

Sava Popović Tekelija
1761–1842

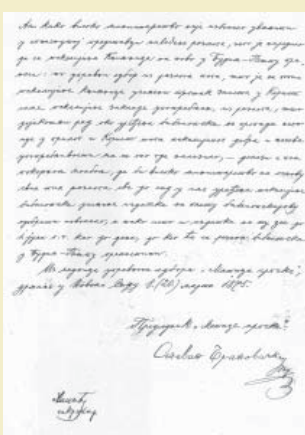
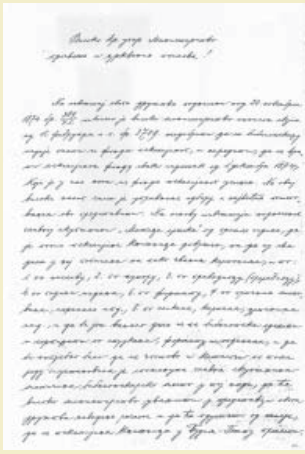
Sava Popović Tekelija (1761–1842) bio je jedna od ličnosti koje su u istoriji srpske kulture obeležile XVIII i prvu polovinu XIX veka. Njegov rad na uzdizanju srpske kulture i književnosti svrstao ga je u red najznačajnijih srpskih intelektualaca u ondašnjoj Ugarskoj. Rođen je u Aradu, na teritoriji tadašnje Austrije, a današnje Rumunije. Arad je staro naselje, u koje su se Srbi počeli doseljavati u XVII veku. Jovan Tekelija se, ratujući uz austrijsku vojsku protiv Turaka, sa svojim vojnicima 1698. doselio u Arad i osnovao veću zajednicu Srba. Neposredno nakon doseljenja izgradio je crkvu Svetog Nikole, sačuvanu do danas. Potomci Jovana Tekelije pripadali su onom sloju srpskog građanskog plemstva koji je u Austriji, odnosno Ugarskoj, zauzimao visoke položaje u državnom aparatu i učestvovao u javnom životu. Sava Tekelija završio je studije prava u Budimu i postao *prvi doktor juris ot Srbalja* (Kukobrat, 2006). Privilegije zasnovane na poreklu i status stečen obrazovanjem omogućile su mu da bude učesnik i svedok brojnih istorijskih događaja svog vremena. Aktivno je pratio zbivanja u zemlji i u Evropi. Glavni politički i društveni uticaji, koji su u to doba dolazili pretežno iz Francuske i Rusije, nisu ni njega mimoilazili. Kao i mnogi Srbi pre njega putovao je u Rusiju, ali se odatle vratio razočaran i sa snažnim antiruskim raspoloženjem (Jeftić, A.). Događaji za vreme francuske

buržoaskе revolucije i promene koje su tada nastajale u Evropi, kao i povratak ugarske krune u Peštu pred kraj XVIII veka, ostavili su traga na politička usmerenja Save Tekelije. Tada je počeo aktivnije da učestvuje u društvenim zbivanjima i da se povezuje sa sitnijim ugarskim plemićima koji se organizuju u autonomne županije suprotstavljene zvaničnoj politici Dvora. Bio je učesnik Temišvarskog sabora 1790, poslanik na Saboru u Bratislavi – tadašnjem Požunu, radio je kao sekretar Ugarske dvorske kancelarije... U književnosti je ostavio traga svojim *Memoarima*, koji su zanimljiviji kao svedočanstva epohe u kojoj su nastajali nego kao umetničko delo. Tekelija se celog svog života zalagao i za položaj Srba u Ugarskoj i njihov kulturni i prosvetni napredak. Još 1796. godine je u rodnom Aradu pozvao svoje sugrađane da osnuju fond za školovanje darovite srpske dece. Sava Tekelija je umro 1842. u Pešti, a grob mu se danas nalazi u crkvi Svetog Nikole u Aradu. Na istočnoj kapiji crkvene porte sačuvan je natpis od kovanog gvožđa koji govori da je 1819. god. Sava Tekelija tu kapiju darovao crkvi. Tekelije su bili upravitelji crkve Svetog Nikole do 1844. godine, sve dok im se nije ugasila muška loza.

Sava Tekelija je 1838. god. u Pešti osnovao zadužbinu za školovanje srpskih đaka i studenata, nazvanu po osnivaču – *Fond Tekelijanum*. To je bio jedan od načina da se pruži podrška prosvetivanju Srba koji su naseljavali severne krajeve od Sremskih Karlovaca i Novog Sada do Sentandreje i Pešte. Posle prvog formiranog pozorišta 1812. godine i Matice srpske, osnovane 1826. godine, Tekelijanum je treća zvanična najvažnija ustanova Srba u Ugarskoj. Početni fond Tekelijanuma bio je izuzetan i iznosio je preko 400.000 srebrnih forinti (Jeftić, A., Wikipedia). Sastojao se od 100.000 srebrnih forinti, dve kuće u Pešti, tri dvorca u Aradu i 28 jutara zemlje. Fond Tekelijanum su činili *Dom srpskih studenata* i *Fond za izdržavanje Tekelijanuma*. Namera Save Tekelije bila je da se u ovoj kulturnoobrazovnoj ustanovi srpskim učenicima, naročito onima koji su imali odlične ocene u srednjoj školi, omogući školovanje i univerzitetsko obrazovanje. Zadužbina im je obezbeđivala smeštaj, ishranu i stipendiju. Prve godine Dom ili Internat imao je 12 učenika, sledeće godine 18 i taj se broj sve do Prvog svetskog rata povećavao. Osim za Internat, u istoj zgradi Sava je odredio prostor i za Maticu srpsku, a prostor u prizemlju je namenio štampariji. Sebi je ostavio samo jednu sobu, u kojoj je odsedao tokom boravka u Pešti. Tekelijanum je vremenom postao glavno stecište srpskih intelektualaca i baza za izrastanje plejade onih koji su ubrzali prelazak sopstvenog naroda iz srednjeg u moderni vek. U tom smislu, Tekelijanum je s razlogom nazivan *Srpskim Partenonom*.

**Upravni odbor Matice
Srpske preko Magistrata
Novog Sada dostavlja
Ministarstvu prosvete
i vere izveštaj u kome
objašnjava primedbe na rad
Tekelijine i Jovanovićeve
zadužbine
(1875. godina)**

Ministarstvo prosvete i vere obaveštava Magistrat Novog Sada da društvo Matice Srpske može za osnivanje biblioteke da koristi sredstva iz Tekelijine zadužbine (1875. godina)

Kroz Tekelijanum je prošao impozantan broj pitomaca. Od 1838. do 1914. godine u njemu je boravilo i školovalo se oko 350 učenika i studenata; upravnik Tekelijanuma je u periodu 1863–1869. god. bio i naš pesnik Jovan Jovanović Zmaj, koji je tada završavao studije medicine. U Tekelijanumu je skoro tri godine stanovao Nikola Tesla, kao i pesnik Laza Kostić, koji je pomogao tekelijancima da 1860. god. osnuju svoje kulturno društvo *Preodnicu*. To društvo je bilo aktivno sve do 1876. godine, a 1880. je osnovano novo književno i potporno društvo – *Kolo mladih Srba* (Wikipedia).

U zgradi Tekelijanuma bila je smeštena i Matica srpska, sve do preseljenja u Novi Sad 1864. god. Matica srpska je, inače, upravljala Tekelijanumom od njegovog osnivanja do 1878. godine, kada je od strane vlasti bila primorana da upravu ustupi Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj opštini u Pešti. Od 1902. godine o Tekelijinoj zadužbini starao se Srpski narodno-crkveni saborski odbor, koji je njome upravljao kao posebnom fondacijom. Duhovni nadzor, uključujući i izbor pitomaca, pripao je posebno imenovanom telu, nazvanom Patronat. Odlukom Patronata iz 1906. staro zdanje zgrade je zbog dotrajalosti porušeno, a novo je podignuto i useljeno 1909. godine. U tom razdoblju, u krilu A zgrade nalazio se internat za srpske učenike, a u krilu B su bili stanovi za izdavanje. Od tog prihoda se internat izdržavao. Ova zgrada se nalazi u današnjoj ulici Veress Pälne br. 17–19 u Budimpešti. Između dva svetska rata broj pitomaca u Tekelijanumu je opao jer su zadužbinska dobra, a naročito gotovina kojom je fond raspolagao, veoma smanjena usled inflacije i zamene novca. U periodu 1941–1944. Tekelijanum se postepeno oporavljao. U njemu je tada bilo više od 30 pitomaca, od kojih je polovina primala skromne stipendije. Vreme posle Drugog svetskog rata nanelo je najteži, bezmalo fatalan udarac Tekelijanumu. Godine 1952. zgrada Tekelijanuma je nacionalizovana i Zadužbina je privremeno prestala da postoji. Posljednji upravitelj bio je sveštenik Dušan Vujičić.

Prema mađarskom Zakonu o delimičnom vraćanju crkvene imovine iz 1991. godine, Budimskoj eparhiji Srpske pravoslavne crkve je 1996. god. vraćen i deo Tekelijine zadužbine – objekat u najužem centru Budimpešte, veličine oko 8.600 kvadratnih metara. To je omogućilo da Zadužbina Save Tekelije obnovi svoj rad i da se rodi nada da će se Tekelijanum vratiti svojoj plemenitoj ulozi – da bude jedan od značajnih srpskih kulturnih, duhovnih i obrazovnih središta. Obnovljeni prostor Tekelijanuma biće korišćen za boravak studenata, pre svih iz Vojvodine, kao i za smeštaj učenika koji u okviru školskih ekskurzija posećuju Mađarsku.

Zadužbina Tekelijanum predstavlja primer individualne filantropije koja je rezultat visoke svesti pojedinca – bogatog intelektualca sa plemićkim privilegijama – o odgovornosti prema pripradnicima sopstvenog naroda koji imaju intelektualne i kreativne potencijale, ali su suviše siromašni da ih sami realizuju. Savremenom terminologijom, Sava Tekelija je bio Srbin iz dijaspore koji je razumeo da je podrška prosvjećivanju i razvoju darovitih pojedinaca jedan od najboljih načina za afirmisanje sopstvenog naroda. Tekelijanum je mladim ljudima srpskog porekla omogućavao da se uključe u evropske kuturne tokove. Neki od štićenika Zaduzbine, kao na primer, Nikola Tesla, daleko su prevazišli granice nacionalne kuture i ostavili trag u svetskoj naučnoj i kulturnoj baštini.

7. *Zaključci istraživanja*

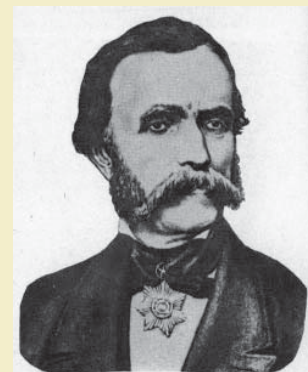
Filantropija u Srbiji u XIX i u prvoj polovini XX veka, kao deo društvene tradicije, počivala je na opšteprihvaćenim vrednostima solidarnosti, dobročinstva, brige za bližnje i međusobne podrške. Najznačajniji pojavni oblik filantropije bilo je zadužbinarstvo. Formiranje zadužbina predstavljalo je i izraz društveno odgovornog ponašanja i snažnih patriotskih vrednosti, a naročito želje da se učini nešto što će donositi trajnu dobrobit zajednici. Svaki individualni čin zadužbinarstva predstavljao je rezultat složene individualne motivacije zadužbinara, nastale kao rezultat njihovog ličnog iskustva. Pojava zadužbinarstva dobila je zamah od stvaranja Srbije kao moderne države i bila je karakteristična za građane/ke iz različitih društvenih slojeva i različitog imovnog stanja. Ukupna društvena klima u Srbiji koja je težila brzom razvoju od turske provincije ka modernoj evropskoj državi, kao i zakonodavni okvir, već pred kraj XIX veka bili su podsticajani za formiranje i rad zadužbina.

Period između Prvog i Drugog svetskog rata predstavlja „zlatno doba” filantropije u Srbiji, jer je u tom vremenu bilo najviše zadužbina i one su najuspešnije funkcionisale. Zadužbine su uglavnom bile vezane za dve ključne institucije kulture i prosvete – Srpsku akademiju nauka i Beogradski univerzitet. Te institucije su preko odgovarajućih upravnih organa zadužbina usmeravale njihov rad. Zahvaljujući zadužbinama realizovane su različite aktivnosti u domenima kulture, obrazovanja ili prosvetavanja, nauke, umetnosti, socijalne podrške i humanitarnog rada, a nastali su i neki trajni produkti kao što su brojna književna i naučna dela od neprocenjive vrednosti za sveukupnu kulturu našeg društva. Filantropske aktivnosti oličene u zadužbinarstvu bile su primeri individualne i korporativne filantropije. Međutim, one su se uvek vezivale za ime određene ličnosti ili eventualno bračnog para, čak i onda kada je u pitanju bila korporativna filantropija.

Za najpoznatije zadužbinare i zadužbinarke karakteristično je to da su bili skromni i umereni, pojedini čak i prilično povučeni, veoma posvećeni poslu kojim su se bavili i pozitivno zainteresovani za ljude oko sebe, njihove brige i probleme. Po nivou svesti i razumevanja potreba za napretkom i po tome kako su videli puteve ka opštedruštvenom napretku bili su ispred vremena kome su pripadali, bez obzira na često skroman nivo ličnog obrazovanja.

Pored zadužbinarstva kao forme filantropije o kojoj ima najviše dokumentacije, u Srbiji je bilo i drugih oblika filantropije, naročito različitih društvenih događaja kao što su: dobrotvorni balovi; prikupljanje finansijske pomoći za siromašne, osobe sa invaliditetom, ratnu siročad, udovice i druge osetljive grupe; dobrovoljni zdravstveni i psihosocijalni rad sa osetljivim grupama i sl. Tradicija takvih aktivnosti takođe je bila vrlo razvijena. Međutim, informacije o takvim aktivnostima uglavnom se nalaze u periodici tog vremena i zahtevaju dugotrajnije traganje.

„Otečstvo”, kome su brojni darodavci iz različitih društvenih slojeva darivali sve što su imali, u kasnijim vremenima nije imalo visok nivo svesti i odgovornosti prema darovima. Posle Drugog svetskog rata, kao deo ukupnih društvenih promena, potpuno se promenio i odnos prema zadužbinama, a i prema filantropiji kao elementu građanske kulture. „U ime naroda”, zadužbine koje su bile namenjene tom istom narodu konfiskovane su i nacionalizovane, što je dovelo do toga da su samo retke opstale, ali potpuno pod državnom kontrolom. Većina je potpuno pala u zaborav, o njima se nije ni pisalo ni govorilo, tako da generacije odrasle i obrazovane posle Drugog svetskog rata o njima vrlo malo znaju. Aktuelno pitanje vraćanja nacionalizovane imovine, pa i imovine zadužbina, pokreće brojna pitanja na koja nije jednostavno odgovoriti.

Miša Anastasijević
- kapetan Miša
1803-2885

Kapetan-Mišino zdanje,
završeno 1863
(danas Rektorat
Univerziteta)

8. Mogućnosti i izazovi podsticanja savremene filantropije – preporuke na osnovu iskustava iz „zlatnog doba filantropije”

Na osnovu predstavljenih rezultata ovog istraživanja, moguće je dati nekoliko preporuka za aktuelno podsticanje filantropije u Srbiji.

1. *Informativne kampanje.* S obzirom na skroman nivo znanja o filantropskim aktivnostima, a naročito o zadužbinarstvu u prošlosti, potrebno je organizovati i na nacionalnom i na lokalnom nivou informativne kampanje čiji bi ciljevi bili da se građanima/kama na popularan način približe značenje pojmova filantropija, zadužbina, fond i fondacija, predstave najznačajniji oblici filantropije, naročito zadužbinarstva u Srbiji XIX i XX veka i objasni društveni značaj i uloga filantropije i zadužbinarstva u prošlosti, kao i njihov potencijalni aktuelni doprinos.

2. *Obeležavanje zadužbina i formiranje osnovnih informacionih paketa o svakoj od njih.* Dosta zadužbina u različitim mestima Srbije nije uopšte obeleženo, a o mnogima nema podataka, ili se ne zna tačno gde se one nalaze. Iako je to često dugotrajan proces, bilo bi neophodno započeti proces poštovanja sopstvene društvene tradicije zadužbinarstva upravo tako što bi se zadužbine na odgovarajući način obeležile. Sledeći važan korak bio bi da se o svakoj od njih prikupe podaci i formira odgovarajući informacioni paket. To bi mogla da bude uloga različitih nacionalnih i lokalnih institucija kulture.

3. *Briga o očuvanim objektima.* Neke od zadužbina iz prošlosti imaju očuvan deo svog osnovnog kapitala koji čine različite nekretnine. Pored odgovarajućeg obeležavanja, vrlo je značajno tekuće i investiciono održavanje tih objekata, kao i namena za koju se sada koriste, a koja bi trebalo da bude što bliža prvobitnoj nameni.

4. *Stvaranje modernog okvira za filantropiju i zadužbinarstvo.* Cilj reafirmisanja filantropije i zadužbinarstva trebalo bi da bude stvaranje modernog okvira za te

društvene aktivnosti u savremenom dobu. S obzirom na brojne potrebe u različitim oblastima društvenog života, a naročito u oblasti socijalne politike, moderno koncipirani i društveno podsticani individualna i korporativna filantropija i zadužbinarstvo mogli bi da budu izuzetno važni činioci za unapređenje obrazovanja, zdravlja i socijalne zaštite i za osnaživanje osetljivih grupa u društvu. Moderni okvir za filantropiju trebalo bi da se oslanja na nekoliko stubova:

4.1. Unapređen zakonodavni okvir. Aktuelni Zakon o zadužbinama, fondacijama i fondovima je iz 1989. god. i nije usklađen sa promenjenim društvenim okolnostima, naročito sa izmenjenim svojinskim odnosima u našem društvu, tako da je neophodno da se on promeni.

4.2. Uspostavljanje i negovanje kulture filantropije kroz obrazovni sistem. U okviru nekih školskih predmeta, kao što su istorija i građansko vaspitanje, moguće je izgrađivati znanja o filantropiji, zadužbinarstvu i društveno odgovornom ponašanju u prošlosti, podsticati kritičko mišljenje o mogućem doprinosu tih formi građanskog aktivizma rešavanju i ublažavanju nekih društvenih problema i razvijati filantropske vrednosti kod dece i mladih. Pomenute teme mogu da se na odgovarajući način vežu za određene nastavne sadržaje, kao ilustracija duha vremena ili ilustracija građanske participacije.

4.3. Primena primera dobre prakse iz drugih tranzicionih zemalja. Druge zemlje u tranziciji i one koje su neposredno prošle kroz taj proces imaju određena iskustva u vezi sa filantropijom, zadužbinama i društveno odgovornim ponašanjem koja su vredna pažnje. Neka od iskustava u zakonodavnoj sferi, načinima podsticanja filantropije kao društveno poželjnog modela ponašanja i praktični primeri rešavanja nekih problema kroz rad zadužbina ili druge oblike društveno odgovornog ponašanja mogu da budu modeli koji bi se uz odgovarajuću adaptaciju koristili i kod nas.

4.4. Podsticanje društveno odgovornog poslovanja kroz sistem poreske politike. Iako nisu presudne, poreske olakšice za individualnu i korporativnu filantropiju važan su deo sistema podsticanja društveno odgovornog ponašanja i pojedinaca i preduzeća. O tome, takođe, ima dosta podataka u iskustvima drugih tranzicionih država.

4.5. Afirmisanje fondova i zadužbina lokalne zajednice. Poznato je da se otvorena pitanja i problemi lokalne zajednice najbolje rešavaju tamo gd se i manifestuju – u lokalnoj zajednici. U tom smislu fondovi i zadužbine lokalne zajednice, kao oblici lokalne filantropije, mogu da budu vrlo delotvorni. Važno je kroz široku društvenu akciju obezbediti prepoznavanje važnosti tih formi od strane lokalne samouprave i drugih važnih aktera lokalne zajednice i podsticati sistemskim merama njihovo formiranje i rad.

9. Sažetak

U ovoj publikaciji predstavljeno je istraživanje o društvenim preduslovima, pojavnim oblicima i sadržaju filantropskih aktivnosti u Srbiji u XIX i prvoj polovini XX veka, kao delu građanske kulture tog perioda, kao i moguće implikacije tradicionalnih filantropskih vrednosti na rešavanje različitih socijalnih problema u modernom, složenom društvu u Srbiji. Pod *filantropijom* se podrzumeva *ljubav prema ljudima, čovekoljublje, dobročinstvo, volja da se pomogne drugima*. Za filantropiju je direktno vezan koncept *zadužbine*. *Zadužbina* se različito određuje u zavisnosti od konteksta u kome se koristi i često se izjednačava sa pojmom *fondacija* i definiše kao ustanovu koja se osniva radi dugoročnih ciljeva od javne ili opšte koristi.

*Izgled Knez Mihailove
ulice
sredinom XIX veka*

I pored burnih događanja vezanih za vladavinu i dinastije, od polovine XIX veka privredni razvoj Srbije postajao je raznovrsniji u odnosu na prethodno doba, što je bilo posledica prelaska sa naturalne na robnonovčanu privredu. Najdalekosežnije promene u Srbiji izazvane su naglim usponom industrije. U razdoblju od 1903. do 1914. god. Srbija je doživela svoj najplodniji period u novovekovnom razvoju kulture. Srbija je 1896. god. donela Zakon o zadužbinama koji je za to vreme bio vrlo napredan. Osnivači fondova i zadužbina, formiranih najčešće pri glavnim ustanovama srpske kulture – Akademiji nauka (Srpska kraljevska akademija) i Univerzitetu (Velikoj školi) – bili su ljudi iz svih društvenih slojeva Srbije i drugih srpskih krajeva. Zajedničko im je bilo to što su finansijsku potporu kulturnim društvima, školskim zavodima i naučnim ustanovama smatrali svojom rodoljubivom obavezom. Na spisku darodavaca Beogradskog univerziteta do 1939. god. nalazi se 76 osoba i grupa, počev od kraljevske porodice do običnih građana. U Arhivu Srbije postoji dokumentacija o 490 zadužbina i fondova, a prema Pravilniku o utvrđivanju stanova koji se izuzimaju od otkupa u zgradama zadužbina koje bi mogle obnoviti rad ima 166 takvih zadužbina u različitim opštinama Srbije. Danas je teško tumačiti motivaciju darodavaca iz XIX i prve polovine XX veka. U različitim testamentima izražena je želja ne samo da se sačuva od zaborava sopstveno ime, već da se ono spominje u kontekstu dobrobiti i razvoja zajednice u kojoj je darodavac proveo svoj životni vek, što znači da su pored motiva za ličnom afirmacijom i očuvanjem od zaborava posle smrti veoma važni motivi za „darovanje otečestvu” bili i svest o pripadnosti određenoj zajednici i potreba da se nešto vrati u korist i za napredak te zajednice u kojoj je pojedinac živio i sticao. To se može nazvati društveno odgovornim ponašanjem. U većini testamenata jasno je iskazano i patriotsko osećanje kao pokretač filantropskog ponašanja. Ne smemo zaboraviti ni religiozna ubeđenja i osećanja darodavaca. Zaduzbinarstvo je u Srbiji dobilo naročiti zamah između dva svetska rata. Od 65 zaduzbina, koliko ih je krajem tridesetih godina bilo pri Srpskoj akademiji nauka, čak 46 je osnovano u periodu između dva rata. Posle Drugog svetskog rata, kao deo ukupnih društvenih promena, potpuno se promenio i odnos prema zadužbinama, a i prema filantropiji kao elementu građanske kulture. „U ime naroda”, zadužbine koje su bile namenjene tom istom narodu konfiskovane su i nacionalizovane, što je dovelo do toga da su samo retke opstale, ali pod državnom kontrolom. Većina je potpuno pala u zaborav, o njima se nije ni pisalo ni govorilo, tako da generacije odrasle i obrazovane posle Drugog svetskog rata vrlo malo znaju o njima.

Na osnovu predstavljenih rezultata istraživanja, u publikaciji se daje nekoliko preporuka za aktuelno podsticanje filantropije u Srbiji: 1. Organizovanje informativnih kampanja na nacionalnom i lokalnom nivou sa ciljem da se građanima/kama približe značaj filantropije i zadužbinarstva u prošlosti Srbije i njihov potencijalni aktuelni doprinos; 2. Obeležavanje zadužbina i formiranje osnovnih informacionih paketa o svakoj od njih; 3. Briga o očuvanim objektima, njihovo tekuće i investiciono održavanje; 4. Stvaranje modernog okvira za filantropiju i zadužbinarstvo, što podrazumeva: unapređen zakonodavni okvir, uspostavljanje i negovanje kulture filantropije kroz obrazovni sistem, primenu primera dobre prakse iz drugih tranzicionih zemalja, podsticanje društveno odgovornog poslovanja kroz sistem poreske politike i afirmisanje fondova i zadužbina lokalne zajednice.

Ključne reči: filantropija, zadužbina, darodavac/ka, društveno odgovorno ponašanje.

*Nikola i Evgenija N. D.
Beogradskoj Trgovačkoj
Omladini,
Knez Mihailova 50
Beograd*

10. Executive Summary

This publication is presenting the research on social preconditions, manifestations and content of philanthropic activities in Serbia in XIX and first half of XX century, as a part of civic culture in the period, as well as the possible implications of traditional philanthropic values on solving different social problems in modern, complex society in Serbia. By *philanthropy* we mean *love towards people, charity, and willingness to help to the others*. Directly connected with philanthropy is the concept of endowment. Endowment is differently defined depending on context and often is equalized with foundation and defined as an institution founded for long-term goals of public or common benefit.

In spite of tempestuous events connected with government and dynasties, since the half of XIX century, economic development of Serbia had been becoming more diversified in relation to previous period, which was the consequence of the transition from natural to merchandise-money economy. The most far reaching changes in Serbia were caused by abruptly rise of industry. In period from 1903 to 1914, Serbia had experienced the most fruitful period in new-age cultural development. In 1896 Serbia had brought The Law on Endowments, which was very advanced one for the time. The founders of the funds and endowments founded most often near by Academy of Science (Serbian King's Academy) and University (Big School), were the people from all social classes of Serbia and other Serbian regions. Common for them was that they thought the financial support to cultural associations, educational and scientific institutions as their patriotic obligation. Up to 1939, at the list of the Belgrade University donors, there are 76 persons and groups from king's family to regular citizens. In Archive of Serbia there is the documentation on 490 endowments and funds and according to the *Regulations for listing the apartments which are in endowment houses and out of ransoming*, there are 166 those endowments in different municipalities of Serbia. Today it is difficult to interpret the motivation of donors from XIX and first half of XX century. In different testaments there are expressed will not just to keep own name from the oblivion, but to assure its mentioning in context of welfare development of the community where the donor had been living; it means that besides the motive for personal affirmation and preservation from the oblivion after the death, very important motives for donating to country were the consciousness of membership in specific community and need to return

something to the community where the individual had been living and earning. It could be called social-responsible behaviour. In most testaments there was clearly expressed patriotic feeling as a moving agent of the philanthropic behaviour. We need not to forget religious attitudes and feelings of donors. Endowment in Serbia had got special swing between two world wars. At the end of the thirties, from 65 endowments in the Serbian Academy of Science, even 46 had been established between two wars. After World War Second, as a part of overall social changes, there was completely changed the attitude towards endowments and philanthropy as an element of the civic culture. „*In the name of the people*”, endowments, which had been established for the people, were nationalized and this caused that very rare of them survived, but under government control. Most of endowments fallen in oblivion, there were no mentioning of them and generations grown up and educated after World War Second have poor knowledge on the endowments.

Based on the presented researching results, the recommendations were formulated for current stimulation of the philanthropy in Serbia: 1. Organizing informative campaigns at national and local level with the aim to make citizens familiar with the importance of philanthropy and endowments in the past and their potential actual contribution. 2. Marking the endowments and establishing basic informative packages on each of them. 3. Maintaining preserved objects/endowments. 4. Creating modern frame for philanthropy and endowments, which means establishing and nurturing the culture of philanthropy through educational system, use of the good practice from other transitional countries, stimulating social-responsible behaviour through tax policy system and affirming local community funds and endowments.

Key words: philanthropy, endowment, donor, social-responsible behaviour.

11. Reference

- Bataković, D. T. (2004): „Prosvetom do slobode: obnova zadužbina”, u: *Vreme*. Beograd: br. 578. Preuzeto 14.02.2007. sa <http://www.vreme.com/view.php?id=306691>
- BCIF (edit.) (2004): *Društvena odgovornost preduzeća – davanje za opšte dobro*. Beograd.
- BCIF (edit.) (2004): *Korporativna filantropija kao ulaganje*. Beograd.
- Božinović, N. (1996): *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Žene u crnom.
- „Evropski duh Tekelijanuma” u: *Danas* od 03.04.2006. Preuzeto 23.03.2007. sa <http://www.danas.co.yu/20051102/dezurna1.html>
- Gaćeša, N., Živković, D. I Radović, Lj. (2001): *Istorija za II razred četvorogodišnjih stručnih škola*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Hudson, M. (1995): *Managing Without Profit*. Penguin Books Ltd. London: England; New York: USA; Victoria: Australia; Otario: Canada; Auckland: New Zeland.
- Istorijski arhiv grada Novog Sada, Fond 1: *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748–1918)*
- Jeftić, A.: „Životno djelo Save Tekelije” u: *Patriot On-line*. Preuzeto 23.03.2007. sa <http://www.patriotmagazin.com>
- Jovanović-Stojimirović, M. (1998): „Ilija Servijar i dunavski Rotšild”, u: *Srpsko nasleđe: istorijske sveske*. Beograd: br. 7. Preuzeto 14.02.2007. sa <http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-I/1998/07/article-11.html>
- Klajn, I. i Šipka, M. (2006): *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Korać, G. (1998): „Fundatori zeminski u korist nauke i prosvetljenja”, u: *Srpsko nasleđe: istorijske sveske*. Beograd: br. 1. Preuzeto 14.02.2007. sa <http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-I/1998/01/article-04.html>
- Krestić, P. V. (1998): „Radi, štedi i Bogu se moli”, u: *Srpsko nasleđe: istorijske sveske*. Beograd: br. 10. Preuzeto 14.02.2007. sa <http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-I/1998/10/article-07.html>
- Kukobrat, R. (2006): „Početak obnavljanja Tekelijanuma”, u: *Srpska dijaspora – Internet novine serbske*, 24.04.2006. Preuzeto 23.03.2007. sa <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=7134>
- Lazović, M. (2006): „Sirotište kraj četiri kostura” u: *Dnevnik*, Novi Sad: 29.10.2006.

- Preuzeto 22.03.2007. sa
<http://influenca.neobee.net/modules.php?name=News&file=article&sid=11588>
- Madžar-Stojković, Lj. (2004): *Marija Trandafil, najveća dobrotvorka u Srba*. Novi Sad: Futura publikacija.
- „Marija Trandafil”, u: *Wikipedia*. Preuzeto 23.03.2007. sa <http://www.wikipedia.org/sr-el>
- NGO Policy Group (2002): „Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive” u: *Neprofitni sektor u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Pavić-Rogošić, L. i Kunović, K. (prir.) (2004): *Mogućnost razvoja zaklada lokalnih zajednica u Hrvatskoj*. Zagreb: ODRAZ – Održivi razvoj zajednice
- Perović, M. i Smiljević, B. (2001): *Istorija za I razred četvorogodišnjih stručnih škola*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrušić, S. (2003): „Da napreduje srpski narod”, u: *NIN*. Beograd: br. 2739. Preuzeto 14.02.2007. sa <http://www.nin.co.yu/2003-06/26/29506.html>
- ”Pravilnik o utvrđivanju stanova koji su izuzeti od otkupa u zgradama zadužbina koje bi mogle obnoviti rad” u: *Službeni glasnik RS*, br. 29/94.
- Projekat *Vikipedija: Marija Trandafil*. Preuzeto 22.03.2007. sa <http://www.wikipedia.org/sr-el>
- Sofronijević, M. (1995): *Darovali su svome otečestvu*. Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Šašić, N. (1998): *Znameniti Šapčani i Podrinjci*. Šabac: Sport u Podrinju.
- „Tekelijanum”, u: *Wikipedia*. Preuzeto 23.03.2007. sa <http://www.wikipedia.org/sr-el>
- Tomović, M. (1997): *Pedeset godina Ekonomske škole u Šapcu*. Šabac: Ekonomsko-trgovinska škola.
- Vidanović, A. (2004): „Velika Marija Trandafil po drugi put među Novosađanima”, u: *Dnevnik*, Novi Sad: 29.04.2004. god. Preuzeto 22.03.2007. sa <http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/29-10-2004/Strane/akcija1.htm>
- „Zakon o zadužbinama, fonadacija i fondovima”, u: *Službeni glasnik SRJ*, br. 59/89.
- Grupa autora (1974): *Istorija Beograda – Druga knjiga*, Prosveta, Beograd.
- Alempijević, A. D. (2004): *Srpsstvu na patriotske celji – Spomenica zadužbinarima*. Akademska misao, Beograd
- Malić G. (1997): *Milan Jovanović – fotograf*, SANU, Beograd

12. Prilozi

▪ Prilog 1: *Najznačajnije odredbe iz testamenta Nikole Spasića*

Tač. 13. „Kad bude podignut hram Sv. Save na Vračaru da se kupi najveće zvono i toj crkvi pokloni kao moj dar.”

Tač. 14. „Izvršioći mog testamenta izdvojiće iz dela pokretne imovine 350.000 dinara. Ovim novcem da se podigne bolnica na opštinskom zemljištu za bolesti koje odredi Sanitet a kad bude gotova da se preda Opštini beogradskoj.”

Tač. 15. „Da se podignu još dve bolnice, gde je najpotrebnije, kao i jedan dom za iznemogle i sirote građane sa natpisom: Podigao Nikola Spasić.”

Tač. 17. „Svu moju pokretnost kao hartije od vrednosti i gotovinu i nepokretnosti ostavljam za Opšte privredne ciljeve, s tim da se samo prihodi izdaju na rečene ciljeve a glavnica ne sme da se utroši a i nepokretno imanje ne sme se zadužiti ni prodati.”

Svojoj udovici Testamentom je ostavio u svojinu letnjikovac i vinograd na Topčiderskom brdu, doživotno korišćenje stanova u porodičnoj kući u Knez-Mihailovoj br. 33, kao i penziju u visini najveće činovničke plate u zemlji. Svojoj rodbini je zaveštao zanemarljivo male sume novca i to uz klauzulu „jedanput za svagda”.

Pokretne domaćičke škole

Da bi pokretne domaćičke škole mogle da otpočnu svoj rad, izrađena su Pravila o pokretnim domaćičkim školama Zadužbine Nikole Spasića. Na osnovu paragrafa 7 i 165 Zakona o narodnim školama, ministar prosvete je pod P. br. 18.074 od 15. maja 1935. godine odobrio Pravila koja mu je podnela Zadužbina ali „s tim da u školama rade državne učiteljice domaćičkih škola”. Tako je prvi tečaj ove pokretne škole otpočeo rad 23. septembra 1935. godine.

Glavne odlike ovog tipa škola-tečajeva bile su sledeće: a) Tečajevi su se održavali u određenom kraju, krećući se po mogućstvu iz sela u selo; b) Pripremu za rad tečaja

preuzima na sebe mesna zadruga preko, za tu svrhu, naročito izabranog odbora; v) Za vreme trajanja tečaja učenice obitavaju u svojim domovima; g) Nastava traje osam nedelja; d) U delu nastave iz opšteg obrazovanja, pri upoznavanju učenica sa različitim vrstama ženskog udruživanja, naročito se nastojalo da se razvije želja za stvaranjem Društva bivših učenica domaćičkih škola.

Za svoj prvi tečaj Prve domaćičke škole Zadužbina Nikole Spasića zakupila je Dom Karadorđev u Topoli, a iz Beograda je dopremljen nameštaj, pribor i posuđe. Ministarstvo prosvete je za rad u Topoli odredilo gospođicu Olgu Tanasijević za upravnicu i gospođicu Zorku Radović za učiteljicu. Pored ovih učiteljica angažovan je i lekar dr Vladimir Špringer, lekar Sreske zdravstvene zadruge „Venac”, čija je dužnost bila da: 1. na početku svakog tečaja pregleda sve učenice; 2. tokom trajanja tečaja pruža potrebnu lekarsku pomoć učenicama; 3. jednom nedeljno, tokom trajanja tečaja, drži učenicama predavanja iz oblasti higijene i medicine; 4. Upravi škole ukazuje potrebnu lekarsku pomoć; 5. izdejstvuje odobrenje, ukoliko se za to ukaže potreba, da se lekovi za lečenje učenica i školskog osoblja mogu nabaviti po najpovoljnijim cenama iz apoteke Sreske zdravstvene zadruge „Venac”; 6. na kraju svakog tečaja podnese svoj izveštaj Upravi škole odn. Zadužbini. Za taj rad dr Špringer je nagrađivan sa 500 din. mesečno.

Na kraju svakog tečaja održavan je javni ispit sa svečanim ručkom koji su spremale učenice.

Radi prisustvovanja prvom ispitu u Topolu su doputovali član Upravnog odbora Zadužbine Nikole Spasića g. Milan Z. Vlajinac, zatim g. Ratko Penezić, šef Odseka za narodno prosvetovanje u Ministarstvu prosvete i gospođica Darinka Mačejev, referent za domaćičke škole pri istom odeljenju.

Domaćičke škole u 1935. i 1936. godini održale su svoje tečajeve i to: Oplenačka domaćička škola u Topoli, Junkovcu (dva tečaja) i Žabarima (dva tečaja) i Orašaćka domaćička škola, tokom 1936, u selu Banji (dva tečaja) i u Brezovcu (dva tečaja). U 1937. godini Oplenačka domaćička škola održala je u Žabarima treći tečaj za okolna manja sela i po jedan tečaj u Kloki, Rajkovcu i Zagorici, dok je Orašaćka domaćička škola održala treći tečaj u Brezovcu a u Donjoj Šatornji dva tečaja i u Gornjoj Šatornji takođe dva tečaja. U Oplenačkoj školi te 1937. godine došlo je do zamene upravnice. Umesto gospođice Olge Tanasijević, koja je upućena na usavršavanje u

inostranstvo, postavljena je gospođica Slavka Koceić. U Orašačkoj školi upravnica je bila gospođica Živana Nikolić, a učiteljica gospođica Dobrila Aleksić.

Nakon završnog ispita na tečaju učenice su pored svedočanstava dobijale i srebrne medaljone, izrađene specijalno za tu priliku. Još krajem 1935. godine odlučeno je da se završenim učenicama Domaćičke škole Zadužbine Nikole Spasića pored svedočanstva dodeli i po jedan srebrni broš, koji bi predstavljao ne samo vidan znak o završenoj školi, već bi ih uvek podsećao i na samog dobrotvora Nikolu Spasića. Akademski slikar Ljubiša Naumović, iz Kragujevca, izradio je umetnički nacrt za svedočanstvo domaćičkih škola. Rešeno je da se sa tog nacрта glavna slika upotrebi za izradu broša. Pri ostvarivanju ovog projekta odlučeno je da će bolje poslužiti nameni ako se reljef izradi u obliku srebrnog medaljona obešenog o srebrni lančić. Tom prilikom je urađeno 520 medaljona i 224 srebrnih lančića. U 1936. godini uručeno je 174 medaljona što pokazuje da ih verovatno nisu dobijale sve učenice domaćičkih škola već samo one sa zapaženim uspehom. U 1937. dodeljeno je 166 srebrnih medaljona. Na svakom medaljonu ugravirano je ime i prezime učenice kojoj se dodeljuje.

Pravi značaj ovih domaćičkih škola možemo da steknemo tek onda ako se podsetimo na tadašnju neškolovanost, zaostalost i zatucanost seoske ženske omladine.

Sortimentni voćnjaci

Za vreme teške ekonomske krize tridesetih godina voćarstvo u Srbiji i Južnoj Srbiji ne samo da nije zaostajalo ili propadalo, već je pokazivalo i izvesne znake razvoja. Stoga je 1934. godine Upravni odbor Zadužbine odlučio da organizuje sistematski rad na tom polju. U saradnji sa stručnjacima Ministarstva poljoprivrede, po prethodnoj konsultaciji sa stručnim organima Dunavske, Moravske, Vardarske i Drinske banovine, donet je plan da se prve godine zasade probrane vrste jabuka, krušaka, kajsija i bresaka. Naredna godina je predviđena za odgajanje drugih vrsta voća: oraha, lešnika, trešanja i kestenja.

Po tom planu bi se zasadilo: a) pet sortimentnih JABUČNJAKA i to: u Banovinskom rasadniku u Kragujevcu Gruža, u Sreskom voćnom rasadniku u Rekovcu, na imanju Niže poljoprivredne škole u Tetovu, na imanju Niže poljoprivredne škole u Sevojnu (srez Užički) i na imanju Đure Nikolića, poljoprivrednika iz Guglja u srezu Požeškom

(okrug Užički); b) četiri sortimentna KRUŠNJAKA i to: u Banovinskom rasadniku u Gornjem Milanovcu, na imanju Niže poljoprivredne škole u Bitolju, na imanju Niže poljoprivredne škole u Prokuplju i na imanju Đure Nikolića iz Guglja; v) po tri sortimentna KAJ SINJAKA i BRESKVINJAKA i to: u Banovinskom rasadniku u Arandelovcu, u Banovinskom rasadniku u Kavadarcu i na imanju Đure Nikolića iz Guglja.

Prema izveštaju Ministarstva poljoprivrede, u 1936. godini o trošku Zadužbine bilo je zasađeno u svim predviđenim mestima ukupno 585 sadnica jabuka, 395 sadnica krušaka, 265 sadnica bresaka i 215 sadnica kajsija. Zadužbina je takođe nadoknadila i troškove za svaku osušenu sadnicu. U proleće 1936. takođe je na imanju Poljoprivredne škole u Zaječaru zasađen sortimentni ORAŠNJAK sa LEŠNJAKOM i to 33 sorte oraha i 10 sorti lešnika, a po pet sadnica od svake sorte. Tokom 1937. godine zasađen je sortimentni ORAŠNJAK i LEŠNJAK na imanjima Poljoprivrednih škola u Kragujevcu i Sevojnu.

I pored svih nastojanja Zadužbine i stručnjaka, koji su za tu svrhu angažovani, zasađivanje sadnica kestena, koji naročito dobro uspevaju u Južnoj Srbiji, nije ostvareno. Izvođenje poslova oko sađenja i održavanja sortimentnih voćnjaka bilo je uglavnom povereno inž. Franji Lukmanu, sekretaru Ministarstva poljoprivrede. Uprava Zadužbine je takođe preuzela i potrebne mere za prikupljanje i praćenje svih klimatskih i drugih podataka neophodnih za pravilnu procenu rentabilnosti pojedinih sorti. Ovaj rad se odvijao pomoću za tu svrhu specijalno izrađenih obrazaca.

Sađenje vinograda stonim sortama grožđa

Godine 1935. odlučeno je da se ustanovi: 1. Deset nagrada za podizanje vinograda sorte „afus ali” i 2. Deset nagrada za podizanje vinograda raznih sorti zvanih „julski muskat” (čabski biser) i „zlatna šasla” (plemenka).

Gradnja „Spasićevog izložbenog paviljona” na Beogradskom sajmištu

Početkom 1936. godine Društvo za organizovanje sajmova i izložbi u Beogradu, koje je osnovano još 1923, uspelo je da dobije pogodno zemljište za izgradnju budućeg sajmišta. Sledeće 1937. godine Društvo je dopunilo svoj pravilnik i članom 19. predvidelo da „Zadužbina Nikole Spasića iz Beograda ima pravo da u Upravni

odbor Društva delegira jednog člana”. Tako je u Upravni odbor Društva delegiran dr Milan Vlajinac. Te godine je Društvo predložilo Upravnom odboru Zadružbine Nikole Spasića da sazida na Beogradskom sajmištu Spasićev paviljon, što je i prihvaćeno. A već 11. septembra te godine u novoizgrađenom paviljonu priređena je izložba našeg turizma i održana svečanost povodom otvaranja I Beogradskog sajma. I docnije, prilikom svih priredbi na sajmištu, Spasićev paviljon, reprezentativan i po svom obliku i po obimu izložene robe, korisno je služio svome zadatku.

▪ Prilog 2: *Deo testamenta Radovana Lazića koji se odnosi na Književni fond Radovana Lazića, trgovca iz Valjeva*

„Prvo: da se ova ustanova zove *KNJIŽEVNI FOND RADOVANA LAZIĆA, trgovca iz Valjeva,*

Drugo: da se ovom Fondu da *deset hiljada dinara,*

Treće: da o tom Fondu vodi staranje profesorski Savet Valjevske gimnazije,

Četvrto: novci toga Fonda imaju stajati pod interesom u Štedionici valjevske, a u stečaju ove u Upravi fondova,

Peto: glavnica toga Fonda ne sme se nikako krnjiti,

Šesto: sav interes od rečenog Fonda upotrebiće se samo na nagrade književnih sačinjenja,

Sedmo: svaka grana popularne književnosti, koja ima širi krug čitalaca pristupna je nagradi iz ovog Fonda,

Osmo: profesorski Savet Valjevske gimnazije pregleda podnešene rukopise, ocenjuje ih i izdaje nagrade od trista dinara,

Deveto: dela samo na srpskom jeziku i sa srpskim pismenima pisana mogu se nagrađivati,

Deseto: svako nagrađeno delo treba da je celokupno. Jedno delo koje bi na više svezaka podeljeno bilo, ne može svaka sveska posebno biti nagrađena,

Jedanajesto: prevodi i preštampanje ne mogu biti nagrađeni iz ovog Fonda,

Dvanajesto: kad spisatelj kome je nagrada dosuđena dostavi profesorskom Savetu jedan štampani egzemplar od nagrađenog dela, onda profesorski Savet izuzeće od fondovog interesa sumu, kolika je nagrada i predaće spisatelju,

Trinajesto: na naslovnoj strani svake knjige neka stoji naštampano: *Ova je knjiga nagrađena iz Književnog fonda Radovana Lazića, trgovca iz Valjeva,*

Četrnajesto: izbor dela i određene nagrade preporučujem savesti, obrazovanosti i rodoljublju profesorskog Saveta Valjevske gimnazije;

Petnajesto: određujući da se sav interes toga Fonda samo na više rečene književne nagrade izdaje, molim gospodu koji po zakonu čine profesorski Savet Valjevske gimnazije da se iz ljubavi prema književnosti bez ikakve nagrade prime dužnosti koje sam gore pomenuo i da godišnje izveštaje štampaju u Srpskim novinama,
Šesnajesto: ako bi bilo kakvih po zakonima zemaljskih određenih izdataka oko ovog Fonda neka se od interesa isplate; oni neznatni troškovi kao poštarina, hartija itd. neka se odbiju od nagrade dotičnog dela,
Sedamnajesto: molim Ministarstvo prosvete i crkvenih dela da bdi nad ovim Fondom i nad ovim mojim naređenjima.

1. maja 1883. godine
U Valjevu”

Radovan Lazić

- Prilog 3: *Dokument iz 1924. god. u vezi sa Književnim fondom Radovana Lazića, trgovca iz Valjeva koji se čuva u Arhivu Srbije*

PRVA REALNA GIMNAZIJA U VALJEVU

1. Osnivač fonda Radovan Lazić, biv. trgovac iz Valjeva;
2. Fond je osnovan pismenim zaveštanjem, testamentom koji je za vreme I svetskog rata izgubljen, i čiji je prepis vredan originalu;
3. Po izjavi sina pok. Radovana Lazića testament je datiran februara 1884. godine;
4. Testament je, po izjavi sina, pokojnik sam pisao i potpisao i osnažen je bio od strane Valjevskog Prvostepenog suda, ali broj i datum nije poznat pošto su arhive iz tih godina uništene.

Direktor
Valjevske gimnazije
Rista M. Cvetković

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.64 (497 . 11) “18/19”

ПАВЛОВИЋ, Бранка

Poruke vremena prošlih : istorija i tradicija filantropije u Srbiji u XIX i XX veku /

[autorka Branka Pavlović] . - Beograd :

Balkanski fond za podršku lokalne inicijative, 2007 (Novi Sad : Repro Print). - 60 str. : ilustr. ; 21 cm

Podatak o autoru preuzet iz kolofona . -

Tiraž 1000. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str 53-54. - Summary.

ISBN 978-86-907353-4-1

а) Србија - Друштвене прилике - 19-20в

COBISS.SR-ID 141116940

www.bcif.org

INSTITUTE FOR
Sustainable
Communities

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

Beograd

www.beograd.org.yu